

Dug kao posljedica neoliberalizma

Kovač, Arijana

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:326829>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-29**



Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)



Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije

Arijana Kovač

Dug kao posljedica neoliberalizma

Diplomski rad

Rijeka, 2022.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije

Arijana Kovač
00090778982

Dug kao posljedica neoliberalizma

Diplomski rad

Mentor: prof. dr.sc. Hajrudin Hromadžić

Rijeka, 2022.

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ovim potvrđujem da sam osobno napisala diplomski rad pod naslovom

Dug kao posljedica neoliberalizma

i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, podaci ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni članci i sl.) u radu su jasno označeni kao takvi te su navedeni u popisu literature.

Ime i prezime studentice

Arijana Kovač

Rijeka, rujan 2022.

SAŽETAK

Rad se bavi proučavanjem i analizom duga kao posljedice neoliberalizma u kojemu živimo te njegov utjecaj kako na društvo tako i na život i ekonomiju općenito. Da bi se postiglo navedeno dug se ne analizira samo kroz ekonomski pristup već ono zahtjeva sociološku, kulturološku, antropološku i dr. analizu. Sukladno tomu u radu se na interdisciplinarnan način promatraju fenomeni potrošnje i konzumerizma, neoliberalizma te duga kao posljedica istog, a koji su koncipirani u tri dijela. Početak rada, radi uvida u postavljenu problematiku, obuhvaća teorijski pristup termina tranzicije, neoliberalizma, neoliberalne države i posljedica koje to nosi. Također ono donosi poveznicu između neoliberalnog sustava i međunarodnih institucija i njihove uloge u tom sustavu. Drugi se pak dio bavi terminima potrošnje i konzumerizma koji su se proširili na sva područja javnog i privatnog života. Na samom se kraju rad dotiče pitanja duga i način života s istim, odnosno što znači život na dug. Završno s navedenim prikazat će se i djelovanje neoliberalizma i na našem području tj. u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: dug, konzumerizam, neoliberalizam, tranzicija, život na dug

SUMMARY

This paper is about analyzing debt as consequence of the neoliberalism that we live in and its influence on society, life, and the economy in general. To be achieved, debt can't be analyzed just through economic access, but it also requires a sociological, cultural, anthropological, etc. analysis. Accordingly, in this paper we are observing in an interdisciplinary way the phenomenon of consumption and consumerism, neoliberalism and debt as a consequence which are conceived in three parts. The beginning of the paper, because of insight, includes a theoretical approach to the terms transition, neoliberalism, neoliberal state, and consequences it carries. Also, it provides a link between the neoliberal system and international institutions and their roles in the system. The second part deals with the terms of consumption and consumerism, which has spread to every territory of public and private life. At the very end, paper is focused on questions about debt and the way of life with it. Finally, the impact of neoliberalism will also be shown on our territory, i.e., in the Republic of Croatia.

Keywords: debt, debt life, consumerism, neoliberalism, transition

Sadržaj

SAŽETAK

1. UVOD	1
2. NEOLIBERALIZAM.....	3
2.1. Uloga države u neoliberalizmu.....	6
2.1.1. Neoliberalna država u teoriji	6
2.1.2. Neoliberalna država u praksi	8
2.2. Neoliberalizam i međunarodne institucije.....	9
3. POTROŠAČKA KULTURA	11
3.1. Razvoj potrošačke kulture	12
3.2. Konzumerizam	14
3.3. Komodifikacija.....	15
4. DUG	18
4.1. Javni dug	20
5. DUG U HRVATSKOJ	23
5.1. Obilježja neoliberalizma u Hrvatskoj.....	23
5.2. Analiza zaduženosti u Hrvatskoj	28
6. ZAKLJUČAK	30
7. LITERATURA.....	32

1. Uvod

Kraj 20. stoljeća obilježila je dužnička kriza kojom su bile pogođene zemlje u procesu tranzicije. Kako bi uspješno završile taj proces i ostvarile gospodarski razvoj zemlje su morale biti financijski stabilne što nerijetko nije bio slučaj. Budući da je domaća akumulacija tih zemalja bila nedovoljna za gore navedeno bile su prisiljene zaduživati se. Među tim zemljama našla se i Republika Hrvatska čija je situacija bila posebno specifična zbog poslijeratnog stanja u kojem se također našla.

Namjera ovoga rada je analiza duga kao posljedice neoliberalizma te njegov utjecaj na današnje društvo. Kako bi se kritički osvrnuli na navedeno moramo detaljno objasniti termine neoliberalizma, zajedno s njegovim komponentama, potrošačko društvo, konzumerizam te dug kao posljedica svega navedenog. Ishodište problema kojim se rad bavi nalazimo u neoliberalizmu. Riječ je o konceptu koji formira kapitalistički ekonomski sistem, a koji se proširio na sve sfere svakodnevnog života te se kao takav želi nametnuti kao globalno dominantnim. U tome veliku ulogu imaju globalne financijske i međunarodne institucije kao što su Međunarodni monetarni fond (u daljnjem tekstu MMF), Svjetska banka i dr. budući da zagovornici neoliberalizma drže ključne pozicije u tim istim institucijama. U nastavku ćemo vidjeti kako su one utjecale na financiranje i zaduživanje država koje nisu našle u financijski stabilnoj situaciji.

Ono na čemu se neoliberalizam temelji jest zagovaranje slobodne trgovine i slobodnog tržišta, a što svakako potiče potrošnju i razvoj potrošačke kulture i društva. Danas živimo u svijetu gdje su potrošačke prakse postale naša svakodnevica koja nas definira. Biti potrošač postaje nužna aktivnost i identitet svih u neoliberalnom sustavu u kojem pojedinac nema pravo izbora. Kao rezultat toga potrošnja, trgovina i novac poprimaju različita svojstva od onoga što su u svojim počecima predstavljali te su danas usmjereni ka ekonomiji duga. Ovisno o dugu neke zemlje ovisi njezin daljnji razvoj, ali i razvoj pojedinaca tog društva.

Zbog svega gore navedenog, cilj ovog rada je analizirati i kritički se osvrnuti na vezu između tranzicije i neoliberalizma te njihove uloge u stvaranju potrošačkog društva i duga kao načina života. Kako bi u tome uspjela, rad će obuhvatiti tri tematske cjeline. U prvom djelu će biti predstavljeno ishodište današnjeg potrošačkog društva i duga s kojim se ono susreće, a to je neoliberalni sustav. Danas smo svjedoci sve većoj uporabi pojma neoliberalizam kako u svijetu tako i na našim područjima. Njegovo pojavljivanje nije prisutno samo u medijima već i u svakodnevnoj komunikaciji gdje često poprima razna značenja. Definiirajući neoliberalizam te neoliberalnu državu ukazat ćemo što se sve krije iza tih značenja te kakve to posljedice

ostavlja na društvo. Također ćemo vidjeti i koja je uloga međunarodnih institucija u tom sustavu. Shodno tomu, drugi dio nas vodi do današnjeg društva koje nosi potrošački epitet. Istražit ćemo njegove značajke, razvoj te na koji način je ono formiralo načine današnjeg života. Treći dio nas vodi do osnovne ideje ovoga rada, a to je dug kao posljedica neoliberalizma. Analizom duga vidjet ćemo važnost njegove uloge kako u geopolitičkom tako i u ekonomskom smislu. Neoliberalne politike služe se upravo dugom i fiskalnim deficitom kako bi provele svoje režime. Navedeno im služi kao krinka kako bi državama nametnuli pravila koja moraju prihvatiti ukoliko žele obuzdati javni dug. Nastavno na prethodno rad ću završiti analizom duga i zaduženosti i u Republici Hrvatskoj.

2. Neoliberalizam

Kako bi iznijeli tezu rada o dugu i života na dug potrebno je prvo detaljno objasniti ishodište navedenog problema koje leži u neoliberalnom sustavu. Kao što smo u uvodu spomenuli svjedoci smo sve veće učestalosti korištenja pojma neoliberalizma u svakodnevnom životu. Sam pojam pojavljuje se od 1930.-ih godina gdje ga se povezuje s neformalnom skupinom ekonomista (Mont Pelerin Society) koja se okupila u Parizu zbog kolokvija posvećenog Walteru Lippmanu (Hromadžić 2008:40). Ipak svoj uspon dobiva četrdesetak godina kasnije, točnije od 1970-ih kada zapravo postaje sve popularniji te počinje poprimati oblik kakav danas poznajemo.

Neoliberalni sustav i njegovu povijest nastajanja detaljno je obradio David Harvey u svom djelu *Kratka povijest neoliberalizma* na koje ću se referirati dalje kroz rad. U djelu Harvey zadire u samu srž neoliberalizma te definira paradigmu na kojoj neoliberalizam počiva. U djelu, osim što obuhvaća samu bit neoliberalizma Harvey daje pregled njegove prošlosti tj. izvora, pregled njegove sadašnjosti tj. trenutnog stanja te nastoji ujedno ponuditi i njegovu budućnost tj. perspektivu. Neoliberalizam definira kao „teoriju političko-ekonomskih praksi koja tvrdi da će ljudska dobrobit najviše napredovati ako se individualnim poduzetničkim slobodama i sposobnostima dopusti da se razbuktaju unutar institucionalnog okvira čvrstih imovinskih prava, slobodnog tržišta i slobodne trgovine“ (Harvey 2013:8).

Uloga države u ovakvom sustavu je dvojaka. Naime, ona kao takva mora prvenstveno stvoriti i očuvati potrebni, gore navedeni institucionalni okvir, ali također s druge strane država mora minimizirati svoje uplitanje u tržište. U nastavku rada ćemo vidjeti detaljnije na koje načine država u takvom sustavu djeluje. Prije toga valja napomenuti da se neoliberalizam od 70-ih godina 20. stoljeća počeo širiti, djelomično ili potpuno na sve zemlje svijeta. „Formiranje neoliberalnog koncepta kapitalističkog ekonomskog sistema u praksi društvenog života prati aktualni svjetski trenutak u kojem dolazi do intenziviranja i jačanja globalizacijskog procesa; globalizacija se uobičajeno pojmovno određuje kao širenje globalnih veza kroz organizaciju socijalnog, političkog i ekonomskog života na nadnacionalnoj, globalnoj razini¹“ (Eškinja, Jovanović, 2008:943). Njegov utjecaj bio je vidljiv u obrazovanju, medijima, financijskim, državnim, ali i međunarodnim institucijama

¹ *Globalizacija* je „proces kojim se iskustvo svakodnevnog života, obilježeno difuzijom roba i ideja, standardizira diljem svijeta.“ (Definicija preuzeta s <https://www.britannica.com/summary/cultural-globalization> 11.5.2022.) Detaljnije definiranje pojma globalizacije kompleksan je proces te bi ono zahtijevalo dodatni rad na tu temu. Razlog tomu leži u činjenici da „globalizacijski proces zahvaća globalno i ne ostavlja nepromijenjenim niti jedan aspekt ljudske svakodnevnice, kulturne, političke, socijalne i ekonomske“ (Eškinja, Jovanović, 2008:943).

stoga je on postao „hegemonijski² modus diskursa“ (Harvey 2013:9). Budući da kao takav ima veliki utjecaj na načine mišljenja, ono se počeo smatrati zdravorazumskim oblikom pomoću kojeg se oblikuje svijest o životu i svijetu kao takvom. Upravo to daje prividnu sliku njegova značenja, iza kojeg se krije razarajuća stvarnost.

Zbog snažne financijske i političke moći bogatih pojedinaca na koncu 70-ih i početku 80-ih godina prošlog stoljeća dolazi do praktične primjene neoliberalizma na državnoj razini, a riječ je o tzv. tačerizmu i reganizmu u politici. Margaret Thatcher i Ronald Regan izabrani su na čelo Velike Britanije, odnosno SAD-a te je zajedno s njihovom vladavinom započelo i prakticiranje neoliberalizma. To je rezultiralo privatizacijom poduzeća koja su do tada bila u javnom vlasništvu, poticanje slobodnoga poduzetništva i konkurencije na otvorenome tržištu, smanjivanje poreza te ograničavanja uloge države sve s ciljem osnaživanja moći viših klasa (Harvey, 2013: 29-31). No, da bi vidjeli uspon i razvoj neoliberalizma potrebno je vratiti se u razdoblje nakon Drugog svjetskog rata koje je obilježilo restrukturiranjem oblika države i međunarodnih odnosa s ciljem očuvanja mira i socijalne stabilnosti. Za navedeno je bilo potrebno pronaći odgovarajući kombinaciju „države, tržišta i demokratskih institucija“ (Harvey, 2013:15). Tako je došlo do osnivanja institucija Ujedinjenih naroda, Svjetske banke, MMF-a s ciljem stabilizacije međunarodnih odnosa³. Poslijeratno stanje donijelo je razvoj raznih državnih oblika koje su bile suglasne u jednoj stvari, a to je prihvaćanje načela prema kojem država mora biti usmjerena na postizanje pune zaposlenosti, ekonomskog rasta i dobrobiti građana. Države da bi to postigle mogu slobodno upotrijebiti svoju moć, što su i napravile intervencijom u industrijsku politiku kojom su uspostavile različite sisteme socijalne zaštite radnika kao što su zdravstvo, obrazovanje i dr. Takav oblik političko-ekonomske organizacije, koji danas zovemo „*uklopljenim liberalizmom*“, polučio je velike stope ekonomskom rasta u kapitalističkim zemljama u razdoblju 1950-ih i 1960-ih godina⁴.

² *Hegemonija* je koncept koji je imao veliku ulogu u razvoju kulturalnih studija posebice 1970-ih i 1980-ih godina kada postaje središnjim konceptom istih. Svaka kultura sadrži niz značenja koje možemo nazvati vladajućim stoga hegemonija označava „proces stvaranja, održavanja i reprodukcije ovog autoritativnog skupa značenja, ideologija i praksi“. Kulturalni studiji su koncept preuzeli od Antonia Gramscija za kojeg hegemonija podrazumijeva „situaciju u kojoj 'povijesni blok' frakcija vladajuće klase ostvaruje društvenu vlast i vodstvo nad određenim klasama kombinacijom sile i, što je još važnije, pristankom“. Prema Gramsciju, hegemonistički blok se ne sastoji od jedne socioekonomske kategorije, već ga čini niz saveza od kojeg jedna grupa preuzima poziciju vođe. (Barker 2004:84-85)

³ Više o odnosu neoliberalizma i međunarodnih institucija bit će obuhvaćeno u poglavlju 2.2. *Neoliberalizam i međunarodne institucije*

⁴ Veliku ulogu u tome je imao SAD koji je prihvatio trgovinski deficit s ostatkom svijeta i koji je apsorbirao eventualni višak proizvodnje. Također je dopustio slobodno otjecanje dolara preko svojih granica (Harvey 2013:16-17).

No, raspad ovog sistema stigao je krajem 1960-ih godina kada se kriza akumulacije kapitala proširila na sve što je rezultiralo nezaposlenošću i inflacijom u svijetu. Stagflacija se proširila kroz veći dio 1970. godine, režim fiksnih tečajeva je napušten te je bilo potrebno pronaći alternativu za prevladavanje krize. Rješenje za prevladavanje uspio je nametnuti neoliberalizam, a načinu na koji je to postigao Harvey pridaje posebnu pažnju. Naime, spomenuta kriza akumulacije kapitala stvorila je nezadovoljstvo kod radničkih pokreta što je rezultiralo rastom komunističkih i socijalističkih stranki koje su preuzele vlast. Svojim djelovanjem inicirale su na reformama i državnoj intervenciji čime su postale prijatna ekonomskoj eliti i vladajućoj klasi po cijelom svijetu, „kako u naprednim kapitalističkim zemljama (poput Italije, Francuske, Španjolske i Portugala) tako i u mnogim zemljama u razvoju (poput Čilea, Meksika i Argentine)“ (Harvey, 2013: 18-19). Kako bi se zaštitile od političkog i ekonomskog nestanka više klase morale su odlučno djelovati pa je tako državni udar u Čileu i vojni puč u Argentini ponudio jednu vrstu rješenja. Nakon izvršenog udara Pinochet je u vladu doveo neoliberalne ekonomiste koji su u suradnji s MMF-om „restrukturirali ekonomiju prema neoliberalnim teorijama, poništili nacionalizacije i privatizirali su javnu imovnu, otvorili prirodne resurse, privatizirali institucije socijalne skrbi i poticali strana ulaganja i slobodnu trgovinu“ (Harvey, 2013: 14). Neoliberalizam je kroz privatizaciju oživio akumulacije kapitala koje su neravnomjerno raspoređene te su se tako našle u rukama vladajuće manjine. Stoga je neoliberalizacija o svojih početaka bila „projekt s ciljem restauracije kasne moći“ (Harvey 2013:21).

Budući da finansijski sektor drži moć nad svim područjima života, neoliberalizam je postao označitelj istoga te će se društvena dobrobit prema neoliberalizmu maksimizirati usporedno s maksimiziranjem tržišnih transakcija. Stoga je potrebno ukupno ljudsko djelovanje staviti pod oblast tržišta, a za što je potrebna tehnologija. Pomoću tehnologije se mogu stvarati i pratiti informacije potrebne za stvaranje baze podataka pomoću koje će se donositi odluke na globalnom tržištu. Stoga pojavu neoliberalizma usporedno prati i pojava informacijske tehnologije pa mnogi govore i o „informacijskom društvu“⁵. Među njima možemo svrstati i Hardta i Negrija koji tvrde sljedeće: „Kompjuterska i komunikacijska revolucija proizvodnje preobrazila je postupke rada tako da oni svi teže prema modelu

⁵ *Informacijsko društvo* odnosno *umreženo društvo* kako ga naziva Manuel Castells označava „novu društvenu strukturu informacijskog doba koja je sastavljena od mreže proizvodnje, moći i iskustva što konstruiraju kulturu virtualnosti u globalnim tokovima koji nadilaze vrijeme i prostor“ (Castells 2003:374). Castells (2000.) također navodi kako je riječ o društvu koje je u institucionalnim izrazima „kapitalističko“. Umreženo društvo razvilo se iz dva neovisna povijesna procesa: (1) „informatičke revolucije koja je zaslužna za tehnološku infrastrukturu tog društva“ i (2) „restrukturiranjem industrijskog kapitalističkog modela“ (Mesarić 2005:390).

informativskih i komunikativskih tehnologija. Interaktivni i kibernetički strojevi postaju nove proteze integrirane u naša tijela i umove i leće kroz koje trebamo redefinirati sama naša tijela i umove.“ (Hardt, Negri 2003:246) Kod tehnologije je bitna njezina snaga, budući da u vrlo kratkom roku može obuhvatiti veliki geografski domet, a što je uvelike povezano s globalizacijom. Također informativsko društvo dovodi do polarizacije u društvu budući da dolazi do pogoršanja uvjeta na tržištu rada te jednako tako i uvjeta života. Riječ je o još jednom obilježju neoliberalizma koje stvara financijski kapital. Kapital nastaje u financijskoj sferi u kojoj „glavni akteri više nisu vlasnici sredstva za proizvodnju već menadžeri velikih banaka, financijskih institucija i investicijskih fondova, jednako kao i menadžeri multinacionalnih korporacija“. Upravljanje gospodarskim procesima sada je u rukama ljudi koji kontroliraju „mrežu financijskog kapitala“ (Mesarić 2006:617-618). Informativsko, tj. umreženo društvo dovodi do promjena u svijetu rada u kojem radna mjesta više nisu trajna i sigurna već ih zamjenjuje honorarni te poslovi na određeno vrijeme koji ne nose benefite kao što su: regulirano radno vrijeme, godišnji odmor, zdravstveno i mirovinsko osiguranje i dr. Termin koji označava navedene životne i radne uvjete je „*prekarnost*“. „Nekadašnji tvornički radnik, zamijenjen je prekarnim radnikom postindustrijskog globalnog kapitalizma, čija je egzistencija svedena na trajnu nesigurnost“ (Hromadžić, 2008: 36).

2.1. Uloga države u neoliberalizmu

Uloga države u neoliberalizmu nosi dvojaku ulogu. Iako je uloga države da stvori i očuva potrebni institucionalni okvir za provođenje neoliberalnog sustava, ona mora svoje uplitanje u tržište svesti na minimum. „Aktivnosti je potrebno što više odmaknuti od državnog upliva, a što je više izložiti utjecaju tržišta i time ojačati privatne gospodarske subjekte“ (Eškinja, Jovanović, 2008:944). No, budući da sustav neoliberalizma u teoriji predstavlja jedno, a u praksi drugo isto tako možemo reći i za ulogu države u istom. Upravo zbog toga neoliberalnu državu možemo promatrati u teoriji s jedne strane, ali i u praksi s druge strane.

2.1.1. Neoliberalna država u teoriji

„Prema teoriji, neoliberalna bi država trebala favorizirati snažna individualna vlasnička prava, vladavinu zakona, institucije slobodno djelujućih tržišta i slobodnu trgovinu.“ (Harvey 2013:67) Navedeni institucionalni paketi su nužni za jamstvo individualnih sloboda. Individualna sloboda pravnih osoba na tržištu trebala bi se provoditi i nadzirati preko pravnih okvira, a na državi je da tu slobodu i očuva. Harvey (2013.) ističe kako se sloboda poduzeća i korporacija koje djeluju unutar gore navedenog okvira slobodnog tržišta i slobodne trgovine karakterizira fundamentalnim dobrom jer je ono nužno za inovacije

i bogaćenje. Upravo ta sloboda poduzeća koja djeluju na slobodnom tržištu od ključne je važnosti za napredak i bogatstvo koje bi se prema neoliberalizmu trebalo odraziti na sve, te na taj način ukinuti siromaštvo. Da bi se stvorila takva poduzeća, državna imovina mora proći proces privatizacije⁶. Inzistiranje neoliberalna na privatizaciji omogućuje dodjeljivanje privatnih vlasničkih prava onim poduzećima koja djeluju na tržištu. U takvom poslovanju dolazi do konkurencije između poduzeća koja bi se u tom slučaju trebala pridržavati pravila tržišnog natjecanja. Svjedoci smo da se u praksi ta pravila ne poštuju pa je u takvim situacijama na državi je da namete svoja pravila. U takvom sustavu, država jamči osobnu i individualnu slobodu dok je svaki pojedinac odgovoran za vlastite postupke. „Individualni uspjeh ili neuspjeh interpretiraju se kroz kategorije poduzetničkih vrlina ili osobnih nedostataka i propusta.“ (Harvey 2013:68) Takvi propusti se očituju kao nedovoljno ulaganje u vlastiti ljudski kapital. Na državi je da omogući slobodno kretanje kapitala i robe budući da je ono o krucijalne važnosti za poslovanje. Također, država nastoji ukloniti zapreke kao što su carine, nepovoljni porezi i dr. kako bi osigurala djelovanje poduzeća i na globalnom tržištu.

No, opća teorija neoliberalne države nailazi i na određene probleme koje možemo podijeliti na tri područja. Prvo tako obuhvaća „problem definiranja monopolističke moći“. (Harvey 2013:69) Konkurencija često za posljedicu ima monopol, budući da velika, jača poduzeća s tržišta izbacuju ona mala, slabija. Neoliberalisti to ne smatraju problemom već prema njima to donosi veću efikasnost. Veći problem predstavljaju „prirodni monopoli“ koji upravljaju električnom, vodovodnom i sl. opskrbom. Drugo područje obuhvaća „zakazivanje tržišnih mehanizama“. (Harvey 2013:70) Tu je riječ o pojedincima i poduzećima koja izbjegavaju plaćanje punih troškova svoje proizvodnje. Ono se najčešće odnosi na zagađivanje okoliša, ispuštanjem otpadnih u većini slučaja otrovnih voda u okoliš, a za čiju štetnost su neoliberalisti itekako svjesni. Treći, ujedno i posljednji problem je nastajanje „proturječje između zavodljivog, ali otuđujućeg posjedničkog individualizma s jedne i žudnje za smislenim kolektivnim životom na drugoj strani.“ (Harvey 2013:71) Iako su „slobodni“ pojedinci se ne bi trebali priklanjati dobrotvornim organizacijama ili političkim strankama već je prema neoliberalima potrebno ograničiti demokratsku vladavinu. Zbog toga dolazi do kontradiktornog značenja državne intervencije budući da ona u takvim trenucima mora

⁶ *Privatizacija* označava „proces pretvorbe društvenog ili državnog kolektivnog vlasništva, karakterističnog za socijalizam, u privatno vlasništvo koje je jedan od temelja kapitalističkih režima“. U našoj tranziciji privatizaciju možemo podijeliti u tri etape: (1) privatizacija industrijskih kapaciteta preuzetih iz jugoslavenskog socijalizma; (2) privatizacija javnodruštvenih kapaciteta kao što su zdravstvo i obrazovanje; (3) privatizacija prirodnih resursa kao što su šume i rijeke (Hromadžić 2022:152).

intervenirati čime se uskraćuje sloboda djelovanja pojedinca, ista ona sloboda koju je država jamčila i štitila.

2.1.2. Neoliberalna država u praksi

Iako opću narav države u doba neoliberalizma nije jednostavno opisati, Harvey u grubim crtama iznosi koncept neoliberalne države, a koji se očituje na dva područja. Do navedenog dolazi zbog težnje da se klasna moć obnovi što za posljedicu ima izobličavanje neoliberalne teorije. Prvo područje „proizlazi iz potrebe za stvaranjem povoljne poduzetničke ili investicijske klime za kapitalističke poduhvate“ (Harvey 2013:72). Iako postoje društveni ciljevi i poštivanje zakona bez klasne pristranosti, postoje i oni drugi tj. oni pristrani. Prilikom sukoba, pristani uvijek staju na stranu poduzetničke klime⁷, dok se kolektivna prava radništva i obnova okoliša zanemaruju. Drugo područje u kojemu se teorija i praksa razilaze je problem „trenja u tranzicijskom procesu iz različitih državnih oblika koji su postojali prije neoliberalnog zaokreta“ (Harvey 2013:73). Ono se najviše očituje kroz proces privatizacije koji se odvijao nakon urušavanja komunizma. Taj proces nakon raspada Jugoslavije je uvelike vidljiv na našim prostorima što je rezultiralo propadanjem velikog broja institucija koje su prije privatizacije bile u društvenom vlasništvu⁸. Proturječnosti neoliberalne države vidimo i u sljedećim područjima. Naime, ona mora ograničiti uplitanje države u tržište, ali jednako tako mora stvoriti povoljnu poduzetničku klimu za njihovo djelovanje. Da bi ostvarila povoljnu poduzetničku klimu neoliberalna država mora djelovati kao kolektivna korporacija te mora osigurati povjerenje građana. Rješenje za povjerenje se može pronaći u nacionalizmu koji je „potreban za učinkovito funkcioniranje države kao korporacijskog i kompetitivnog entiteta na svjetskom tržištu“ (u grupacijama kao što je Europska unija, NAFTA, ASEAN i dr.) (Harvey 2013:81). No, nacionalizam je u suprotnosti s neoliberalnom politikom jer ne dozvoljava tržišnu slobodu.⁹ Također provedba autoritarizma u tržišnim odnosima uskraćuje individualnu slobodu čime neoliberalizam gubi svoje prvotno stajalište koje propagira slobodu kao svoju

⁷ *Poduzetnička klima* predstavlja „kompleksan fenomen koji je rezultat kontinuirane interakcije vanjskog i unutarnjeg okruženja poduzeća“, a njegove temeljne odrednice su: „menadžerska potpora poduzetničkim aktivnostima, autonomija menadžmenta u smislu iniciranja i provođenja poduzetničkih aktivnosti, dostupnost vremena za razvoj inovacija, optimalan sustav materijalnog i nematerijalnog nagrađivanja te organizacijska ograničenja“. (Morić Milovanović, Kunst, Srhoj 2016:73)

⁸ Privatizacija u Jugoslaviji odvijala se nešto drugačije nego što je bilo u zemljama realnog socijalizma i komunizma. Naime, Jugoslavija je „uspostavila model društvenog, a ne državnog vlasništva, stoga je pretvorbi u privatno morala prethoditi prenamjena društvenog u državno vlasništvo“ (Hromadžić 2022:153).

⁹ Primjer za to nalazimo u vladavini Margaret Thatcher koja je služeći se nacionalizmom u kampanji protiv ekonomske integracije s Europom ponovno osvojila izboru pobjedu i nastavila s promicanjem neoliberalne reforme unutar zemlje. (Harvey 2013:81)

glavnu odrednicu. Jednako tako i slobodna trgovina slijedi pravila globalnog upravljanja Svjetske trgovinske organizacije. Na svjetskom tržištu svjedoci smo monopola i oligopola od strane nekoliko transnacionalnih kompanija. Reduciranjem slobode dolazi do oslobođenja i onih negativnih sloboda koja dovodi do uništenja svih oblika društvene solidarnosti.

2.2. Neoliberalizam i međunarodne institucije

Za funkcioniranje neoliberalnog sustava veliku ulogu imaju međunarodne institucije budući da zagovornici neoliberalizma drže ključne pozicije u istim. Riječ je o institucijama koje se na globalnom ekonomskom planu nalaze još od 1944. godine tj. od Bretton Woods međunarodne konferencije¹⁰. Konferencija je iznjedrila globalno financijski vrlo moćne institucije kao što su Međunarodni monetarni fond, Svjetsku banku i Svjetsku trgovinsku organizaciju. Naveden institucije „stjecajem specifičnih ekonomskih i društvenih okolnosti dobivaju mogućnost uvjetovanja vođenja nacionalnih ekonomskih politika državama koje se koriste od strane odnosnih institucija pozajmljenim kapitalom“ (Eškinja, Jovanović, 2008:941).

Međunarodni monetarni fond¹¹(u daljnjem tekstu MMF) osnovan je s ciljem očuvanja stabilnosti svjetskog monetarnog sustava. Također cilj MMF-a je spriječiti globalne financijske i ekonomske krize ili pak ublažiti njihove posljedice ako dođe do istih. Kako bi to održao MMF se mora služiti instrumentima kao što su: „unaprjeđenje međunarodne trgovine, financijska pomoć u očuvanju stabilnosti nacionalnih valuta država članica, kreditna pomoć za uravnoteženje platnih bilanci država članica“ (Eškinja, Jovanović, 2008:945). Svjetska banka¹² ima za cilj pružiti financijsku pomoć prvenstveno zemljama u razvoju kako bi smanjile siromaštvo i poboljšali životni standard. Navedeno se postiže ulaganjem u javnu

¹⁰ *Brettonwoodska konferencija* je „međunarodna konferencija predstavnika 44 države održana 22. 7. 1944. u Bretton Woodsu (SAD) radi rješavanja poratnih monetarnih i financijskih problema, na kojoj je postignut sporazum o kreiranju međunarodnog monetarnog sustava.“ Međunarodni monetarni fond i Međunarodna banka za obnovu i razvoj osnovani su nakon konferencije te je također utvrđen i sustav fiksnih deviznih tečajeva. Brettonwoodski sustav u svom prvotnom obliku je trajao do 1971., nakon čega ga je zamijenio sustav fluktuirajućih deviznih tečajeva. Iako je došlo do zamjene, osnovna načela konferencije kao što su: „konvertibilnost nacionalnih valuta, slobodna međunarodna trgovina i pružanje međunarodne pomoći zemljama članicama koje imaju probleme platne bilance“ i dalje su prisutna. (Definicija preuzeta s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9443> 26.5.2022.)

¹¹ Međunarodni monetarni fond (MMF) „specijalizirana je agencija osnovana s ciljem osiguranja stabilnosti međunarodnoga monetarnog i financijskog sustava te sustava međunarodnih plaćanja. Republika Hrvatska članica je MMF-a od 1992. godine.“(Definicija preuzeta s <https://www.hnb.hr/temeljne-funkcije/medunarodni-odnosi/medunarodni-monetarni-fond> 26.5.2022.)

¹² Svjetska banka grupacija je 5 institucija: „ Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD), Međunarodna financijska korporacija (IFC), Međunarodno udruženje za razvoj (IDA), Agencija za multilateralno garantiranje investicija (MIGA) i Međunarodni centar za rješavanje investicijskih sporova (ICSID)“. (Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59127> 27.5.2022.)

administraciju, infrastrukturu, obrazovanje, zaštitu okoliša, razvoj civilnog društva i dr. „Svoje funkcije Svjetska banka obavlja kapitalom formiranim upisom dionica zemalja članica i sredstvima koje Banka mobilizira na tržištu kapitala“¹³. Posljednja međunarodna institucija, Svjetska trgovinska organizacija u opisu svog djelovanja navodi nadzor i regulaciju međunarodne trgovine kroz multilateralne pregovore i sporazume.

Eškinja i Jovanović (2008.) iznose tri zaključka na temelju strukture i ciljeva djelovanja navedenih institucija. (1) Institucije djeluju na globalnoj razini zbog naravi svog djelovanja, ali i snage vlastitog kapitala kojim raspolažu; (2) svojim snažnim utjecajem u globalizacijsko-tranzicijskim procesima koji su se odvijali neposredno su sudjelovale u stvaranju suvremene globalne ekonomije; (3) također su sve osnovane s jasnim makroekonomskim i društvenim razvojnim ciljevima kako bi se postigao ekonomski rast i razvoj na globalnoj razini. Sve navedeno ne bi predstavljalo problem da se ono primjenjuje i u praksi te su upravo zbog toga institucije na meti kritika.

Neoliberalizam u svom djelovanju negativno utječe na zemlje sa srednjim i niskim dohotkom na svjetskoj razini, a riječ je o zemljama čiji bi se ekonomski i socijalni standardi prvi trebali mijenjati na bolje. Zbog toga smo svjedoci kriznih situacija koje obuhvaćaju glad, nezaposlenost, siromaštvo, ugroženost socijalnih prava što za posljedicu ima još veći jaz između sve većeg broja sve više siromašnijeg i sve manjeg broja sve bogatijeg stanovništva. Navedeno se najbolje očituje u zemljama u tranziciji koje su zbog manjka vlastitih sredstava, a koje im je potrebno za provođenje reformi, bile prisiljene posegnuti za sredstvima tuđe akumulacije koje su nudile kreditima gore naznačene globalne ekonomske institucije, posebno MMF. No, kako bi se ekonomska, odnosno financijska pomoć pružila, institucije uvjetuju prihvaćanje određenih smjernica kada je u pitanje vođenje ekonomskih politika država koje su zatražile i primile sredstva (Eškinja, Jovanović, 2008:948). Uspostava zapadnog neoliberalnog sustava, posredstvom MMF-a, Svjetske banke, Svjetske trgovinske organizacije te ostalih međunarodnih ekonomskih organizacija i institucija bila je jednoznačno usmjerena prema državama te nije bilo razlike između strukturnih gospodarskih i socijalnih promjena. To je dovelo do negativnih posljedica upravo na zemlje u tranziciji gdje je pomoć bila najpotrebnija budući da se u obzir nije uzelo zatečeno ekonomsko stanje pojedine zemlje, kao i njene buduće razvojne potencijale već je afirmacija kapitala išla na globalnoj razini. To je dovelo do toga da značajnu ekonomsku korist mogu ostvariti samo oni koji imaju moć. Iako neoliberalizam u svojoj teoriji govori o izgradnji ekonomskog prosperitetnog i socijalno

¹³ Hrvatska enciklopedija (Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59127> 27.5.2022.)

ravnopravnog globalnog društva tomu nismo svjedoci. Graeber stoga ističe kako je MMF „u biti svjetski utjerivač dugova“ (2013:8).

3. Potrošačko društvo

Potrošačko društvo termin je čija se upotreba ustalila u svakodnevnoj komunikaciji, ali jednako tako i u raznim znanstvenim disciplinama, od ekonomskih i pravnih pa sve do društveno-humanističkih znanosti. Za proučavanje termina bitni su čimbenici njegova nastanka, karakteristike, ali i posljedice koje ostavlja na društvo i način života. Kako bi obuhvatili sve dimenzije potrošačke kulture i društva bitno je analizirati društveni sustav u globalu, a koji se danas definira kao neoliberalni. Ako povijesno pogledamo vidjet ćemo da je sustav neoliberalne kapitalističke proizvodnje i njegova potrošačka etika zamijenila radnu etiku. To je rezultiralo „potrošačkom kulturom“ u kojoj svijet robe i načela njegovog strukturiranja presudni ukoliko želimo razumjeti kako funkcionira suvremeno društvo i čovjek (Žakman 2016:59-60). Stoga ćemo u nastavku vidjeti u kakvom su odnosu potrošačko društvo i način života koje se zasniva na dugu. Da bi u tome uspjeli dati ćemo definiciju samog potrošačkog društva te vidjeti na koje načine se ono razvijalo kroz povijest.

Mnogi autori definirali su pojam potrošačkog društva pa tako Stanić (2013:2) iznosi da je „potrošačko društvo društvo koje počiva na potrošnji materijalnih dobara i usluga, a u novije vrijeme i iskustva, što postaje dostupno većini stanovništva.“ Takvo društvo se razlikuje od prijašnjih budući da ono podrazumijeva masovnu proizvodnju kojoj cilj nije zadovoljenje osnovnih potreba potrošača već nadilaženje iste gdje potrošač osim potreba zadovoljava i svoje želje što iziskuje dodatnu potrošnju. Riječ je o društvu masovne potrošnje koje zbog većeg standarda i veće kupovne moći može kupiti što želi, a ne samo ono što mu je potrebno. Sličnog stajališta je i Peračković (2013: 35) koji potrošačko društvo definira kao naziv „kojim se izražavaju neka svojstva suvremenog masovnog kapitalističkoga i tržišnoga društva, društvenoga djelovanja pojedinaca i skupina te načina ponašanja u kojima je potrošnja postala dominantna društvena vrijednost, a tržišni odnosi prevladavajući društveni odnosi“.

Potrošnja je danas postala svakodnevna praksa te je postala glavno obilježje suvremenog društva. Potrošnju možemo definirati kao „svako društveno djelovanje pojedinca ili skupine ili institucije koje započinje procesom kupnje tj. plaćanjem neke robe (dobara, proizvoda, usluga ili iskustava) koja zadovoljava određenu potrebu ali i svrhu nekog djelovanja.“ (Peračković, 2013: 43). Navedena roba se u tom slučaju može konzumirati, pohraniti ili se pomoću nje mogu riješiti problemi koje imamo. Ako potrošnju promatramo

kao društvenu praksu moramo uzeti u obzir da na nju ne gledamo samo kao zadovoljenje naših potreba već ju je potrebno smjestiti u društveni i kulturni kontekst.

Budući da je kroz vrijeme došlo do velikih promjena u pogledu na društvo, njegovih potreba, načina života, proizvodnje i potrošnje u sljedećem poglavlju ćemo vidjeti kakvi su čimbenici utjecali na navedeno. Kroz povijesni razvoj potrošačkog društva saznat ćemo kako je došlo do potrošačkog društva kakvog danas poznajemo.

3.1. Povijesni razvoj potrošačkog društva

Povijesno gledano za sam termin potrošačkog društva ne možemo jasno definirati godinu nastanka. Ono što možemo jest govoriti o uvjetima i vremenskim periodima koji su utjecali na potrošnju kakvu danas poznajemo. Tako primjerice, Peračković (2013) ističe da se termin počeo upotrebljavati nakon Drugog svjetskog rata te je tada označavalo materijalno blagostanje najrazvijenijih kapitalističkih društava. Također jedna od epoha u kojoj potrošnja dobiva zamah je konzumeristički kapitalizam koji možemo definirati kao „epohu u kojoj sama potrošnja postaje glavnim fokusom društvenoga života u kojoj je vidljiva povezanost doktrine neoliberalizma tzv. postindustrijskoga kapitalizma i postmodernizma“ (Hromadžić, 2012: 47). Ipak ova epoha više obuhvaća 80-e godine 20. st. nego cijeli period postojanja konzumerističkog kapitalizma. Ako gledamo globalno širenje termina onda krećemo s kraja 19. st. kada je sa Zapada krenula moderna potrošačka kultura. Budući da su se Zapad i SAD nametnuli kao dominantne sile u kulturnom utjecaju globalizacije potrošačka kultura se proširila i na ostatak svijeta.

Povijesni proces razvoja potrošačkog društva možemo prikazati i shematski kroz tri velike etape koje iznosi Lipovetsky (2008). Prva faza razvoja se formirala oko 1880-ih godina te je trajala sve do kraja Drugog svjetskog rata, a obilježio ju je razvoj velikih tržišta te moderniziranje infrastrukture transporta i komunikacija. Također došlo je do povećane proizvodnje robe i njezina transporta što je rezultiralo povećanjem učinka rada tvornica. Veća učinkovitost uz manje troškove dovela je do masovne proizvodnje. Budući da su tvornice moderniziranjem u kraćem vremenskom roku mogle proizvesti više, cijena te robe se smanjila te je tako postala dostupna široj masi. Upravo zbog toga potrošački kapitalizam označava „kulturalnu i društvenu konstrukciju koja je zahtijevala odgoj potrošača i istodobno vizionarski duh kreativnih poduzetnika“ (Lipovetsky, 2008: 16). Razvojem masovne proizvodnje dolazi prvi put i do potrebe za reklamiranjem i brendiranjem proizvoda stoga proizvođači ulažu velike napore kako bi se istaknuli od drugih i kako bi stvorili marku svog proizvoda. To je rezultiralo promjenom u trgovačkog odnosu gdje trgovac više nema glavnu

ulogu već je prva faza iznjedrila „tradicionalnog klijenta u modernog potrošača, u potrošača maraka kojeg valja privući prije svega reklamom“ (Lipovetsky, 2008: 17). Stoga će potrošač umjesto robe kupiti oznaku tog proizvođača.

Druga faza razvoja kreće oko 1950. godine i kreće se kroz tri desetljeća poslijeratnog razdoblja, a karakterizira ju društvo obilja. Riječ je o fazi koja je podignula potrošnju i kupnju proizvoda na veću razinu budući da su od tada znakovni proizvodi društva obilja bili omogućeni i tzv. srednjoj klasi. Godišnji odmori, razonoda, moda, samo su neki od primjera koji su do tada bili rezervirani samo za društvenu elitu, a koji postaju dostupni i masi. Industrijsku organizaciju počinju obilježavati: specijalizacija, standardizacija, repeticija, povećan opseg proizvodnje. Naime, zbog automatizacije proizvodnje počinje proizvodnja standardiziranih proizvoda u velikim količinama čime dolazi do dominacije logike kvantitete. To je za posljedicu imalo snažnu trgovačku revoluciju budući da su se proizvodi morali distribuirati. Dolazi do otvaranja samoposluga, supermarketa, ali i hipermarketa gdje cijene više nisu niske, već se razbijaju i postaju „jeftinije od najjeftinijeg“. „Snažna dinamika komercijalizacije pretvorila je trgovačku potrošnju u stil života, u masovni san, u novi razlog življenja“ (Lipovetsky, 2008:21). Kako bi to i ostvarili dolazi i do promicanja kreditiranja¹⁴ što je stvorilo sferu potrošnje koja je lišena tradicije te koja je privatizirala načine života. Lipovetsky (2008) također ističe da je došlo do „revolucije svakodnevnog života“ čija su glavna obilježja postali hedonizam i dokolica te gdje kupovina, prekomjerna potrošnja i rasipanje postaje novi životni stil koji se pomoću reklama nameće kao ispravnim.

Nakon završetka druge faze, krajem 1970-ih godina dolazi do početka novog ciklusa razvoja potrošačkog društva u kojem dolazi do hiperpotrošnje gdje veliku ulogu imaju emocije. Naime, dolazi do kupnje proizvoda zbog „emocionalnih i tjelesnih, ludičkih i zabavnih zadovoljstava“ (Lipovetsky, 2008: 21). Do emocionalne potrošnje dolazi ne zbog dokazivanja društvene moći već radi zadovoljenja individualnih želja i potreba. U tome veliku ulogu ima marketing koji se okreće od svoje tradicije, gdje ističe racionalne argumente i funkcionalnu dimenziju proizvoda te postaje retromarketing koji igra na osjećajnost i nostalgiju potrošača. Budući da je područje emocija i osjećaja vrlo nestabilno, potrošač ih često vrlo teško kontrolira. Marketinga tu situaciju lako iskorištava te potrošač pada pod marketinško-oglašivački utjecaj. Često se tako prilikom oglašavanje proizvoda isticala briga za građanstvo, okoliš, životinje i dr. Također u ovoj fazi dolazi do opadanja potražnje za masovnim proizvodima već dolazi do „interesa za specijaliziranom, diferencijacijskom

¹⁴ Više o samom kreditiranju bit će u poglavljima 4 i 5 koji se bave analizom duga.

produkcijom usko određenih, individualiziranih roba i usluga“ što je dovelo do stvaranja dinamične i fleksibilne proizvodnje (Hromadžić 2008:29). Ono što je specifično kod hiperpotrošnje je kratka valjanost proizvoda što potrošača tjera na konstantnu potrebu za kupnjom novog proizvoda. Ovu fazu je obilježila i pojava „marki“ po kojima se mnoštvo istih proizvoda na tržištu razlikovalo jedno od drugog. Tako su određene marke uspjele steći globalnu prepoznatljivost te je posjedovanjem tih marki označavalo moć koju je pojedinac imao. Zbog toga se „više ne prodaje proizvod, nego neka vizija, koncept, životni stil pridružen marki: odsad je izgradnja identiteta marke u samom središtu rada komunikacije poduzeća“ (Lipovetsky, 2008: 27)

3.2. Konzumerizam

Fenomen konzumerizma obuhvatio je našu svakodnevicu, a kao takav se temelji na materijalizmu i iluziji da je sreća pojedinca razmjerna njegovoj potrošnji. Dok potrošnju promatramo kao čin, „konzumerizam je način života odnosno kulturni izraz i manifestacija tog čina“ (Žakman 2016:40). Stažić pak ističe da „konzumerizam kao ideologija nadilazi sferu i prodire u sva područja društvene zbilje, osobito u kulturu, postajući tako sam temelj cjelokupnoga života suvremenih društava“ (2013:170). Stoga kako navodi Cook (2005. prema Hromadžić, 2008.) bivanje potrošačem nije više opcija, već nužna aktivnost i identitet onih koji žive u eri zreloga potrošačkog kapitalizma .

Iako pojavu konzumerizma možemo pronaći već u 18. stoljeću, u vrijeme romantizma, kao globalni planetarni fenomen se širi od 19. stoljeća na dalje, ne ostavljajući gotovo ni jedan kutak svijeta netaknutim (Hromadžić 2012:48). No, budući da nam je za potrebe rada bitna poveznicu između konzumerizma i neoliberalizma promatrat ćemo period u kojem je ta poveznica najjasnija, a koje kreće od 80-tih godina prošlog stoljeća. Riječ je o razdoblju koje Slater (1997. prema Hromadžić, 2012:47) naziva epohom najjačeg ponovnog otkrivenja konzumerizma. Ono kreće vladavinom, ranije spomenutih Margaret Thatcher i Ronalda Reagana u kojoj dolazi do dominacije informacijsko-komunikacijskih i servisno-uslužnih djelatnosti, razvijanja reklamne industrije, oglašavanja, marketinga te spektakularizacije svakodnevice što uvelike definira konzumeristički kapitalizam. Konzumerizam je stoga „po prvi put postao ne samo ekonomska, već i socijalno-kulturalna dominantna u Americi i zapadnoj Europi“ (Hromadžić 2008:45). Navedeno najbolje možemo vidjeti u sve većem broju potrošačkih udruga, uvođenju edukacija potrošača o njihovim pravima te načinima na koji mogu poboljšati konzumaciju roba i usluge; sve većem ulogu tvrtki u logotipno oglašavanje, te nagli porast novih proizvoda od 1970-ih godina nadalje

(Storper 2001. prema Hromadžić 2008:45). Zbog svega navedenog u nastavku ćemo prikazati konzumerizam i kulturu potrošnje iz postmodernističke perspektive.

Jedni od ključnih autora koji su se bavili istraživanjem suvremenog konzumerizma su Mike Featherstone i Jean Baudrillard. Mike Featherstone je proučavao korijenje konzumerističke kulture obrađujući teze nekih ključnih teoretičara postmodernizma poput Bourdieua, Baudrillarda, Lyotarda i Jamesona. Zaključak do kojeg je došao kroz svoje istraživanje je da „promjenjivi karakter potrošačke kulture predstavlja srž karaktera suvremenih postmodernističkih društava, pri čemu masovno medijsko oglašavanje i tržišna dinamika direktno uzrokuju kreiranje novih trendova i stilova koji determiniraju svakodnevni život postmodernističkih društava“ (Featherstone 1991. u Hromadžić 2008: 22).

Jean Baudrillard je pak potrošačko društvo definirao kao svojevrsan sustav znakova čija je primarna društvena funkcija ona označiteljska. Nadovezujući se na De Saussurea, tvrdi kako je konzumerizam „sustav semiotičke razmjene koji ostvaruje značenja jednaka svakom drugom jeziku“ (Hromadžić 2008:22). Potrošačko društvo se prema njemu temelji na hiperprodukciji roba i usluga što za posljedicu ima „kulturalizaciju“ iskustva. No budući da nam pojedincu zapravo ne treba tolika ponuda robe i usluga potrošačka želja se mora stimulirati putem marketinga i oglašavanja (Hromadžić 2008:22-23).

U suvremenom se društvu, ističe Hromadžić (2008.) sve više susrećemo s fenomenom „poremećaja prisilnog kupovanja“. Riječ je o poremećaju koji se ogleda u nezaustavljivom i besmislenom nagonu za kupovanjem što za posljedicu ima gomilanje nepotrebnih i suvišnih stvari. Iako se prilikom kupovine pokreće lučenje dopamina zbog kojeg se pojedinac osjeća opušten i zadovoljan ono dugoročno gledano nosi negativne posljedice. Tako dolazi do obiteljskih i zdravstvenih problema (depresija) te svakako i onih financijskih u vidu dugova. Na fenomen ponajprije utječu sociološko – kulturološke pojavnosti kao što su „sve razvijeniji i prisutniji medijsko – reklamni mehanizmi koji u službi korporativnih profitnih interesa, često pod geslima dosezanja nerealno iskonstruiranih životnih stilova i identiteta, potiču ljude na neobuzdani konzumerizam“ (Hromadžić 2008:89).

3.3 Komodifikacija

Kroz razvoj potrošačkog društva mogli smo vidjeti kako su potrošnja, trgovina i novac poprimila različita svojstva od onoga što su u svojim počecima predstavljali. Reklamna industrija kroz svoje produkte tj. reklame uvodi pojedinca u svijet fantazije kako bi odvojili slobodno vrijeme od svakodnevnog života (Gardiner 2000:77-78). To za posljedicu dovodi do komodifikacije naše svakodnevice. Izraz komodifikacija, onakav kakvog ga danas poznajemo

prvi je put uspostavljen 1975. godine (Fleissner 2009:230). Riječ je o kompleksnom pojmu koji se isprepliće s komercijalizacijom zbog čega ga mnogi autori analiziraju u različitim kontekstima. Zbog toga ćemo u nastavku pluralistički iznijeti razvoj komodifikacije te analizirati važnost pojma u kontekstu duga i neoliberalizma.

Komodifikacija obuhvaća „proces pretvaranja nekog materijalnog predmeta ili osobnog umijeća u robu na tržištu“ (Peračković, 2008 : 986). U svojim počecima točnije do 19. st. komodifikacija je bila rezervirana samo za materijalnu robu što je uključivalo: zemlju, plodove zemlje, rad, novac, manufakturne proizvode i dr. Razvoj industrije s kraja 19. stoljeća i početka 20. stoljeća na tržište donosi i industrijske proizvode. U drugoj polovici 20. stoljeća komodifikacija se proširila na nematerijalne resurse kao što su: usluge, ideje, osjećaji, zabava i dr. U 21. stoljeću dolazi do proširenja komodifikacije i na informacije, znanje, zdravlje, iskustvo, kulturnu proizvodnju, a razvojem tercijarnih djelatnosti¹⁵ ona se proširila i na same ljude (Tablica 1). Zbog toga, ističe Mills (1979) dolazi do pojave „tržišta ličnosti“ na kojem ljudi „stavljaju“ svoju ličnost zbog vlastite koristi.

Tablica 1 Razvoj komodifikacije

Razdoblje	Što postaje najvažnija roba
do 19. stoljeća	Zemlja, rad, novac, plodovi zemlje, manufakturni proizvodi
19. stoljeće i prva polovica 20.	Industrijski proizvodi
druga polovica 20. stoljeća	Usluge, ideje, zabava, osobnost, osjećaji, značenja
21. stoljeće	pristup, informacije, znanje, zdravlje, iskustvo, doživljaj, događaj, kulturna proizvodnja, ljudski život

¹⁵ Proizvodnju dijelimo na primarnu, sekundarnu i tercijarnu. U potonjoj grupaciji se nalaze uslužne djelatnosti kao što su: „turizam, trgovine i ugostiteljstvo, uslužno obrtništvo, financ. i druge usluge, uslužni dio graditeljstva, komunalne usluge. Temeljno obilježje outputa tercijarnih djelatnosti su nedodirljivost i nematerijalnost“. (Preuzeto s <https://proleksis.lzmk.hr/48629/> 4.6.2022.)

Izvor: vlastita izrada prema: Peraković K., Društvo i tržište - sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva, Zagreb 2008

Ono što je prema suvremenoj ekonomskoj teoriji bitno razlikovati su pojmovi roba i proizvod koji se nerijetko koriste kao sinonimi. Pojam roba osim fizičkih proizvoda uključuje i uslugu dok je proizvod „opredmećeni rezultat ljudskog rada ostvaren radi izravnog ili neizravnog podmirenja neke potrebe“. Usluga podrazumijeva sam rad s ciljem podmirivanja određene potrebe. I proizvodi i usluge koje nalazimo na tržištu svodimo pod naziv robe (Rocco 1989. Prema Peračković 2008:987). To bi značilo da i svako ljudsko djelovanje koje se nudi na tržištu, bilo izravno ili neizravno, a koje rezultira nekim materijalnim predmetom ili interakcijom nazivamo robom. Pojam robe je analizirao i sam Marx u prvoj knjizi *Kapitala* za kojeg je roba isključivo materijalni proizvod. Kroz kapitalizam ljudi koji u doticaju s prirodom proizvode robu počinju zanemarivati činjenicu da ju oni proizvode te joj tako počinju pridavati posebnu vrijednost. Zbog toga Marx razlikuje uporabnu i razmjensku vrijednost robe. Uporabna vrijednost označava kvalitativnu karakteristiku robe, odnosno označava se korisnost te robe za pojedinca dok je razmjenska vrijednost ona koju roba dobije na tržištu. Roba se prvenstveno upotrebljava radi njezine uporabne vrijednosti, odnosno korisnosti, no Marx pak primjećuje da roba iako ima svoju uporabnu vrijednost nije roba u potpunosti. Ona u punom smislu to postaje tek kada se ostvari njezina razmjenska vrijednost (Marx 1978:86-87). Nadalje Marx vrijednost robe nije promatrao kroz vrijeme koje je potrebno da se ona proizvede, već je ključno vrijeme koje je potrebno da se reproduciraju uvjeti proizvodnje. Bitno je naglasiti i pojam koji Marx uvodi, a to je fetišizam robe koji označuje „proces kojim roba i tržište dobivaju neovisno objektivno poslovanje koje im pridaju akteri u kapitalističkom društvu“ (Peračković, 2008:987). Fetišizam robe dovodi do tržišne manipulacije kojom se potiče kupovina robe s ciljem potrošnje kao završnog čina. Također dolazi i do proširenja robe na informacije, ali i do komodifikacije društvenih odnosa.

Za Harveyja (2013) komodifikacija predstavlja „postojanje vlasničkih prava nad procesima, stvarima i društvenim odnosima“ na koje je moguće staviti cijenu te trgovati njima sukladno zakonski definiranim ugovorenim pravilima (Harvey, 2013:160). Prema tome na tržištu danas pronalazimo stvari koje nisu proizvedene s namjerom da se njima trguje. Upravo je neoliberalizacija zaslužna za pomicanje granica komodifikacije čime je „znatno proširila teren na kojemu vrijede ugovoreni odnosi“ i to oni kratkoročni (Harvey, 2013:161). Komodifikacije se proširila na sve sfere ljudskog života što može dovesti do razaranja društva kako navodi Polanyi (1999.) ukoliko se tržišnom mehanizmu dopusti da upravlja ljudskim sudbinama i njihovim okruženjem.

4. Dug

Prethodna poglavlja u kojima sam iznijela temelje neoliberalnog sustava i potrošačkog društva bila su nužna kako bismo bolje razumjeli glavni problemski fokus rada, a to je dug. Stoga u nastavku donosim pregled duga te načina na koji on formira današnje društvo i ekonomiju u čemu neoliberalizam kreira sistemske preduvjete navedenog.

Razvoj današnjeg gospodarstva i ekonomije diljem svijeta jednim dijelom temelji se na dugu. Upravo se zato i međunarodne i domaće politike nastoje uhvatiti u koštac s tim problemom budući da ono ostavlja negativne posljedice kako na državu tako i na pojedinca. Kako bismo vidjeli o kojim posljedicama je riječ za početak je bitno postaviti teorijski i povijesni okvir samog pojma, a za to ću koristiti knjigu Davida Graebera (2011) „*Dug: Prvih 5000 godina*“. Definiranje duga, ističe Graeber (2011) predstavlja problem budući da nitko nije dao ispravnu definiciju pojma. Po tome možemo zaključiti kolika je moć duga zapravo.¹⁶ Stoga većina autora prilikom definiranja duga poseže za rječnikom ili pak, shvaćanjem i upotrebom termina duga prema svakodnevnom diskursu. Graeber se tako služi definicijom duga iz Oxfordskog rječnika prema kojemu je dug imenica koja označava: „(1) iznos dugovnog novca, (2) stanje dugovanja novca i (3) osjećaj zahvalnosti za neku uslugu ili pomoć“ (Graeber 2013:7). Valins (2004.) pak uzima „*Dictionary of Economics*“ u kojem dug označava „sumu novca ili drugog vlasništva koje jedna osoba ili organizacija duguje drugoj osobi ili organizaciji. Dug nastaje davanjem kredita ili putem podizanja novčanog zajma, a sastoji se od plaćanja kamata na dug“ (Bannock et al., 1989:104, prema Valins, 2004).

Dug stvara odnos između vjerovnika i dužnika, a koji uključuje obavezu dužnika da vrati dug te pravo vjerovnika da potražuje podmirenje tog duga. Dužnik tako duguje vjerovniku određenu vrijednost koja je najčešće izražena u određenom iznosu novca. Zbog navedenog Graeber (2013.) detaljnije promatra povezanost duga i morala gdje primjećuje da je dug stanje dugovanja novca, no ono što se ne rijetko ispušta iz definicije, primjećuje autor, jest da se radi o odnosu temeljenom na nasilju. Ustaljeno načelo, ne ekonomsko već moralno, kod poimanja duga je da se dug mora platiti, a vjerovnici na različite načine (zastrašivanjem, prijetnjama i sl.) žele vratiti svoja potraživanja. Također, o odnosu vjerovnika i dužnika govorio je i sam Nietzsche u svojoj „*Drugoj raspravi*“ spisa „*Uz genealogiju morala*“. Ondje

¹⁶ *Dug* označava „stanje materijalne (novca ili robe) ili nematerijalne (usluge) obaveze prema nekom, do čega je došlo zaduživanjem (dobivanjem nečeg uz dužnost vraćanja, najčešće s kamatnom na glavnici)“. Rezultat toga su društveni odnosi koji „impliciraju strukturnu nejednakost, sistem nadređenosti i podređenosti.“ (Hromadžić 2022:122)

je ustvrdio da društvo i subjektivitet proizlazi upravo iz tog odnosa, a ne iz ekonomske razmjene (Lazzarato, 2013: 33).

Dužnički odnos za većinu slojeva društva predstavlja rizičan kreditni odnos. No, s druge strane postoje slojevi kojima nije tako. Stoga dug možemo promatrati jednako kao i bogatstvo budući da je nije jednako raspodijeljen i socijalno uzrokovan. Dug varira s obzirom na dob, rasu, etnicitet pa su razine dugovanja vidljivije među mlađim, ženama te osobama srednjeg dohodovnog statusa (Drentea i Reynolds, 2012:676). Odnos duga i slobode isprepliće se kroz socijalnu, kulturnu, simboličku i materijalnu prizmu. Ako analiziramo dug na mikrorazini govorimo o osobnim i društvenim zaduženjima koja su uspon doživjela nakon krize u drugom desetljeću 21. stoljeća, kada u Europi dolazi do sve većeg kreditnog zaduživanja (Hromadžić, 2022:122). Financijski pružatelji tj. banke kliznom kamatnom stopom nude zaduživanja u stranim valutama te marketinškim trikovima nude korisnicima uporabu kreditnih kartica koje postaju „najjednostavniji način transformacije njezina nositelja u permanentnog dužnika, doživotno „zaduženoga čovjeka““ (Lazzarato, 2013:18). S druge pak strane dug moramo promatrati i na makrorazini uzimajući u obzir povijesni, politički, ekonomski i socijalni kontekst budući da dug obuhvaća „bankarske politike, načine funkcioniranja tržišta nekretnina te obrasce potrošačkog načina života“ (Hromadžić, 2022:122).

Maurizio Lazzarato (2013.) u svom djelu „*Proizvodnja zaduženog čovjeka*“ pomno istražuje na koji način dug funkcionira te kako isti stvara zaduženog čovjeka u neoliberalnom sustavu. Zbog toga se u nastavku referiram upravo na Lazzarata. Sve kreće u kasnim 70-im godinama prošlog stoljeća oblikovanjem suvremenog financijaliziranog kapitalizma u kojem financijski poduzetnici ostvaruju kolektivni interes. „Produbljivanje duga države jedan je od glavnih rezultata neoliberalnih politika koje još od 70-ih godina imaju cilj transformirati strukturu financiranja izdataka države blagostanja. U tom smislu najvažniji zakon koji su usvojile sve vlade i koji je upisan u različite europske ugovore zakon je o zabrani financiranja društvenog duga uz pomoć središnje banke“ (Lazzarato, 2013: 17). Neoliberalna vladavina preuzima brigu za društvene procese, unutar koji smješta dug i ekonomiju duga, a uporište ima upravo u gore navedenom kapitalizmu. „Neoliberalna politika države provodi dvostruki proces: ogromne prihode usmjerava prema najimućnijim klasama društva i poduzećima, dok istodobno produbljuje deficite uzrokovane fiskalnim politikama, deficite koji sami postaju izvor prihoda za vjerovnike koji kupuje vrijednosne papire duga država“ (Lazzarato, 2013: 81). Ekonomija duga u tom slučaju ide na ruku vladajućoj klasi koja je i doprinijela razvoju neoliberalne politike. S druge strane, oni koji moraju posegnuti za pomoć države putem

socijalnih prava postaju dužnici čiji socijalni dugovi u konačnici postaju privatni. Kroz navedeni proces dolazimo do proizvodnje zaduženog čovjeka. Lazzarato također navodi da sve što se odvija oko nas ima veze s dugom koji dotiče svakog pojedinca i zato smatra kako financijski kapitalizam moramo tretirati kao ekonomiju duga. Navedeni dug se očituje u troškovima obrazovanja, zdravstva, reformama mirovinskog sustava, izdancima za kulturu, socijalne službe i sl.

Ekonomija duga posjeduje veliku moć budući da dug ne možemo staviti u okvir, ne možemo ga teritorijalizirati već se on globalno širi i vrši pritisak na sve, i na pojedinca i na društvo. No, taj pritisak se ne vrši represijom već se dužniku daje prividna sloboda budući da njegovo ponašanje i stil života mora biti unutar okvira duga što samo po sebi negira slobodu i pojedinca i društva (Lazzarato, 2013: 28). Neoliberalna ekonomska teorija i na njoj temeljena ekonomska politika i ekonomija duga „nastoje se, u uvjetima ekonomskog i društvenog (...) globalno nametnuti kao dominantne“ (Eškinja, Jovanović, 2008:941). Svjedoci smo da im navedeno i uspijeva te da svjetska ekonomija počiva na dugu, a zaduživanje dovodi do prividnog razvoja financija. Ako pogledamo financijsku krizu 2008. godine koju smo doživjeli vidjet ćemo da financije nisu stabilni faktor razvoja. U nastavku ću se stoga osvrnut više na javni dug države, što je, kakve probleme nosi sa sobom te kako je utjecao na trijumf neoliberalizma.

4.1. Javni dug

U neoliberalnoj globaliziranoj ekonomiji moć velikih multinacionalnih korporacija dosegla je do te mjere da su postale dominantne institucije svijeta. Zbog svoje moći sve više utječu na politiku nacionalnih država i međunarodnih institucija čime se uloga države dovodi u pitanje te se ugrožava razvijanje gospodarstva i nacionalnih interesa iste. Svjetskim sustavom financija upravljaju ranije spomenute međunarodne institucije (WTO, MMF, UN) koje nas uvlače u mašineriju koja se bavi načelom utjerivanja duga, bilo državnog ili subjektivnog duga.

Javni (državni) dug čine „iznosi koje je država pozajmljivala kako bi financirala prošle deficite“ (Ralašić, 1993:381). Često dolazi do greške u komunikaciji jer se riječ „dug“ i „deficit“ koriste kao sinonimi. No između navedenih pojmova postoji razlika koju Ralašić objašnjava na sljedeći način: „ako su državni rashodi veći od državnih prihoda, proračun¹⁷

¹⁷ *Državni proračun* je „akt koji donosi Hrvatski sabor, a sadrži plan za proračunsku godinu i projekcije za slijedeće dvije proračunske godine u kojima se procjenjuju prihodi i primici te utvrđuju rashodi i izdaci RH i proračunskih korisnika državnog proračuna“. (Preuzeto s <https://www.zakon.hr/z/283/Zakon-o-proračunu> 8.6.2022.)

iskazuje deficit koji se mora financirati pozajmljivanjem. Iznos deficita povećava dug i samo ga suficit može smanjiti“ (1993:381). Deficitarno financiranje preko javnog duga obuhvaća prodaju vrijednosnih papira¹⁸ uz obvezu otplaćivanja kamata (na kraju obično i glavnice), kroz unaprijed dogovoren broj godina. Kupoprodaja vrijednosnih papira se odvija na tržištu kapitala, dobrovoljno i bez prisile, na kojem se države natječu i za to plaćaju traženu kamatu.

Javni dug možemo podijeliti na unutarnji i vanjski. Ako je javni dug u rukama domaćih vjerovnika govorimo o unutarnjem javnom dugu te otplata tog duga donosi raspodjelu kupovne moći od poreznih obveznika ka onima koji su prethodno bili kreditori državnog duga. Suprotno tome, vanjski dug obuhvaća zaduženost sektora prema inozemstvu. On obuhvaća vanjski dio javnog (državnog) duga, ali i inozemnu zaduženost kućanstva, poduzeća i stanovništva na kratkoročni i dugoročni rok¹⁹. (Mihalj, 1999:194). Rast javnog duga i pretjerano zaduživanje predstavlja opasnost za stabilnost makroekonomije neke države. Kao posljedice rasta javnog duga često se javlja prezaduženost ekonomije i velika preopterećenja gospodarstva. Domazet (2008.) ističe kako zaduženost neke zemlje možemo promatrati kroz dva pokazatelja: (1) postotku duga prema bruto domaćem proizvodu (BDP-u) i (2) odnosu dugova i izvoza. Granica odnosa duga prema bruto domaćem proizvodu u samim počecima iznosila je 30%. Prema kriteriju Svjetske banke zemlja je prezadužena ako dug prelazi 80% BDP-a, dok je za zemlje članice Europske Unije ta granica na 60%. Odnos duga i izvoza je osobito važan pokazateljem jer „s jedne strane na stanovit način ukazuje na uključenost domaćega gospodarstva u međunarodno, a s druge strane na izravni način i mogućnost podmirenja inozemnog duga“ (Domazet, 2008:316).

Autorica Švaljek (1999.) u svom radu „*Utjecaj fiskalnog deficita i javnog duga na gospodarski rast*“ iznosi čimbenike koji podupiru negativne učinke deficita i javnog duga. Riječ je o: „(1) istiskivanju privatnih investicija, (2) istiskivanju izvoza, (3) porastu udjela izdataka za kamate u ukupnoj državnoj potrošnji, (4) servisiranju duga koje umanjuje šanse za rast i (5) financijskoj nestabilnosti“ (1999:168).

¹⁸ *Vrijednosni papir* je „jednostrani pravni akt u obliku isprave ili elektroničkoga zapisa koji ovlašteniku daje pravo na ostvarenje nekoga imovinskoga prava, odnosno kojim se izdavatelj obvezuje ispuniti neku imovinskopravnu obvezu“. U vrijednosne papire ubrajamo obveznice, dionice, mjenice, čekove, teretnice i dr. (Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65494> 8.6.2022.)

¹⁹ Dugoročni vanjski dug se sastoji od: (1) javnog ili državnog vanjskog duga; (2) privatnog vanjskog duga za koji jamči država i (3) privatnog duga bez jamstva države (Mihalj 1999:194).

Zaduživanje države (porast javnog duga) dovodi do povećane potražnje gospodarstva za kreditima. To za posljedicu ima porast kamatne stope što značajno utječe na buduće privatne investicije. Razlog tomu je doza straha koja se pojavljuje kod investitora koji se prilikom ulaganja moraju upustiti u rizik neizvjesnosti te samim time manje ulažu u dugoročne investicije. Povećanjem javnog duga dolazi i do smanjenog izvoza budući da porast kamatne stope pogoduje stranim investitorima. Posljedično će doći do sve veće potražnje za domaćom valutom koja će oslabiti ako je devizni tečaj fleksibilan, a domaće izvoznike će staviti izrazito nepovoljan čak i poguban položaj. Svako zaduživanje države dovodi do rasta državnih rashoda kojim se otplaćuju kamate. Često je situacija u kojoj otplaćivanje javnog duga zahtjeva novo zaduživanje što dovodi do novog povećanja javnog duga, a što u konačnici može dovesti do gospodarske krize. Visok javni dug dovodi do financijske nestabilnosti države te dolazi do pojave raznih pritisaka na monetarnu politiku kao što su: povećanje kamatne stope i novčane mase, promjena u odnosu gospodarskih subjekata i tržišta novca te utjecaj promjenjive kamatne stope na domaću financijsku stabilnost.

„Zaduženi čovjek preko državnog duga postaje najraširenije ekonomsko – egzistencijalno stanje u svijetu“ (Lazzarato, 2013: 95). Stoga s javnim (državnim) dugom treba oprezno upravljati jer prekomjerno zaduživanje u svrhu financiranja državnog proračuna, ali i osobne potrošnje dovodi do unutarnje neravnoteže. Rezultat toga je začarani krug u kojem zbog smanjene domaće proizvodnje i povećanog uvoza potrošnja ostaje kao glavni pokretač rasta bruto domaćeg proizvoda , a to za posljedicu ima rast duga stanovništva.

5. Dug u Hrvatskoj

Budući da se neoliberalizam proširio na globalnoj razini njegov utjecaj možemo promatrati i na našim prostorima. Ekonomska politika u Hrvatskoj posljednja dva desetljeća pod snažnim je liberalnim odnosno neoliberalnim (neoklasičnim) utjecajem. To je uvelike ostavilo posljedice na zaduženost države i naroda, a da bismo vidjeli do kakvog stanje smo došli za početak moramo iznijeti obilježja i utjecaje neoliberalizma u Republici Hrvatskoj. „Sve naglašeniji vrijednosni obrazac građana Hrvatske sagledava se u procesu rasta osobne zaduženosti iz perspektive tzv. identitetske potrošnje“ kao što ćemo vidjeti u nastavku (Žakman, 2016:42). Također bitna poveznica između neoliberalizma i duga je tranzicija. Riječ je o kompleksnom terminu koji iziskuje pažnju stoga će nekoliko sljedećih pasusa biti posvećeno tranziciji i njenom utjecaju.

5.1. Obilježja neoliberalizma u Hrvatskoj

Kao što smo u uvodu naveli velik broj zemalja, uključujući i Hrvatsku krajem prošlog stoljeća zahvaćene su dužničkom krizom za vrijeme i nakon procesa tranzicije. Takozvani proces tranzicije koji je započeo raspadom Jugoslavije doveo je do pretvorbe i privatizacije na našim prostorima. Privatizacija se odvila od strane domaćih, ali i svjetskih kapitalista. Došlo je do tzv. tranzicije iz centralnoplanskog gospodarstva u tržišno gospodarstvo koje za posljedicu ima funkcioniranje za privatni profit. No, što je zapravo tranzicija? Autorice Eškinja i Jovanović razlikuju tranziciju u užem i širem smislu. „Pod tranzicijom u širem smislu riječi podrazumijevamo procese kroz koje države i narodi nastoje ostvariti ekonomski rast i razvoj te dostići u sferi društvenog blagostanja razvijene zemlje svijeta, u pravilu Sjeverne Amerike i Zapadne Europe.“ No uže pak određenje pojma tranzicije definiraju „kao ekonomski i društveni proces prijelaza bivših socijalističkih država i privreda u zadnjem desetljeću proteklog stoljeća na kapitalizam i njegovo tržišno gospodarstvo prema neoliberalnoj paradigmi“ što vidimo i na primjeru Hrvatske (Eškinja, Jovanović, 2008:943). Prodiranje amerikanizacije, komodifikacija znanja i obrazovanja, takozvano slobodno tržište i trgovina koje se očituju u neravnomjernosti uvoza i izvoza samo su neki od obilježja neoliberalizma koja su prisutna na području kako Republike Hrvatske tako i cijele regije.

Opći pregled pojma tranzicije označio bi trend „prijelaza iz jednog društvenog stanja u drugo društveno stanje, iz autokratskih i totalitarnih u konsolidirane demokratske režime parlamentarne politike koje obilježava duh višestranačja, navodna ekonomska stabilnost i obećani prosperitet, kulturalna liberalizacija i slične vrijednosti“. Usporedno s globalizacijom, pojavu tranzicije pronalazimo u 70-im godinama prošlog stoljeća, dok razvoj i uspon dobiva

80-ih i 90-ih godina (Hromadžić, 2020:81). Prema liberalima glavno obilježje tranzicije je zaostatak budući da zemlje koje su se našle u toj transformaciji ne mogu ostaviti svoju prošlost koja se obezvređuje, a budućnost im postaje neizvjesna. Tranzicija ih vodi ka svijetu u kojem vlada kapitalistička liberalna demokracija. Ranije smo spomenuli da je do njenog intenziviranja došlo u 1990-im godinama, no još uvijek nismo došli do njezinog kraja iako se vodi načelom konačne realizacije. Riječ je o zamci koja na temelju hegemonijske moći neoliberalizma obećava kraj kojemu treba težiti, a koji s vremenom nikako ne dolazi.

Iako se u radu bavimo kapitalističkim obilježjima tranzicije, treba svakako napomenuti da ona nije prisutna samo u tom režimu. Određena svojstva su vidljiva i u ideologiji socijalizma i komunizma, ali naravno s izrazito drugačijim ideološkim karakteristikama nego onih kapitalističkih. Budući da je riječ o vječitoj transformaciji koja nudi prilagodbu na „relativno nove geopolitičke, ekonomske i društvene uvjete kao takvu ju određuje i diktira kapitalistički režim“ (Hromadžić, 2020:86). Razloge zbog kojih na tranziciju gledamo kao nepotpunu ideju nalazimo u: (1) „izbjegavanju suočavanja s posljedicama tranzicije u njihovoj punoj mjeri“ te u (2) „očuvanju diskursa i odnosa dominacije spram bivših socijalističkih država“ (Horvat, Štikl 2013. prema Hromadžić, 2020:86). Duda (2007.) navodi kako tranzicija živi vječno jer nam ne nudi uređeni svijet u koji prelazimo već nas se uvodi u „fleksibilni kapitalizam“. To je primjetno upravo na našim prostorima gdje su bivše zemlje Jugoslavije nakon njenog raspada zauzele mjesto na periferiji kada su u pitanju ekonomske, geopolitičke, kulturalne i druge sfere života čime uvelike ovise o zemljama u središtu koje drže moć.

Kroz istraživanje pojave tranzicije u Jugoslaviji možemo vidjeti da ona počinje puno prije 90-ih godina prošlog stoljeća. Stoga ćemo iznijeti faze koju su ključne za postjugoslavensku tranziciju i historizacijsku analizu iste. Krenut ćemo s kraja 1950-ih godina koje su obilježene ekonomskim rastom čime se u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) potiče razvoj potrošačkog društva i kulture. Za to se vrijeme Jugoslavija oduprijela Staljinu i time privukla naklonost i ekonomsku pomoć Amerike. Navedeno je trajalo do 1961. godine kada Jugoslavija sudjeluje u „Pokretu nesvrstanih“ nakon kojeg gubi financijsku podršku Amerike te kreće razdoblje reformi. Godine 1966-e dolazi do liberalizacije zemlje i uspostave „tržišnog socijalizma“ što je rezultiralo „ekonomsko-proizvodnom stagnacijom, povećanjem socijalno-klasnih razlika u društvu, porastom nezaposlenosti i posljedično odljevom radnika u inozemstvo“. Početke 1970-ih obilježio je nacionalistički pokret u Hrvatskoj te partijski okršaj s „liberalnom strujom u Savezu Komunističke Srbije“ (Hromadžić, 2020:89-90). Do pogoršavanja ekonomske situacije u zemlji

dolazi nakon 1976-e godine kao posljedica Ustava SFRJ-a i Zakon o udruženom radu. Teška situacija se nastavlja i u 1980-im godinama u kojima su prevladavale krize, mjere i reforme, a koje su bile usmjerene na tržišnu privredu. Do navedenog je došlo kao rezultat nepovoljnog kreditiranja SFRJ od strane MMF-a i Svjetske banke. 1990-ih dolazi do raspada države, rata i uspostave autokratskih režima što nas sve zapravo vodi do trenutnog stanja kada vidimo da se kroz tranziciju zapravo vrši kapitalistička eksploatacija što je vidljivo kroz privatizaciju, deindustrijalizaciju, kroz dominaciju uvoza nad izvozom, visokom stopom nezaposlenosti i dr. Navedene posljedice biti će prikazane u nastavku rada na konkretnim primjerima.

Na samom početku istaknula sam kako se neoliberalizam temelji na slobodnoj svjetskoj trgovini, no pitanje koje se postavlja jest koliko je ta trgovina zapravo slobodna?! Navedenim pitanjem bavili su se mnogi pa tako i njemački sociolog Ulrich Beck koji u svom djelu „Što je globalizacija“ ističe kako „globalizam pjeva hvalospjeve slobodnoj svjetskoj trgovini“ (Beck, 2003:273). Ono kao takvo znači da globalna ekonomija tj. slobodna trgovina za posljedicu ima blagostanje u svijetu te samim time i sprečavanje socijalne nepravde. Beck smatra kako to nije tako, a toga smo i mi sami svjedoci budući da živimo u svijetu koji definitivno nije slobodan, a ono sa sobom nosi i niz drugih negativnih posljedica. Takozvana slobodna trgovina, kako ju naziva Beck (2003) ne očituje se samo kroz nezaposlenost već i kroz vođenje ekonomske politike koja je orijentirana prema izvozu. Takva politika ima za posljedicu ranije spominjani loš socijalni i ekološki standard.

Da bi se gospodarstvo neke zemlje priključilo svjetskom gospodarstvu ono mora razmjenjujući robe i usluge uspostaviti određene uvijete poslovanja. Značaj vanjske trgovine za gospodarstvo neke zemlje trebao bi ovisiti o stupnju razvijenosti njezinog gospodarstva, ekonomskoj politici iste te veličine njezinog tržišta. Danas se može reći da svako gospodarstvo koje se želi razvijati uvelike ovisi o svjetskom gospodarstvu tj. tržištu. Ono što svaka država pokušava jest specijalizirati se upravo za one proizvode koje može proizvesti jeftinije od drugih zemalja. „Kako bi neka zemlja maksimizirala proizvodnju i potrošnju, treba se specijalizirati u proizvodnji onih dobara i usluga u kojima ima komparativne prednosti te ih razmjenjivati s onim dobrima i uslugama u kojima nema komparativnih prednosti.“ (Gnip, Grdović, 2008:2) Sukladno tomu, država se mora orijentirati ka izvozu takvih dobara i usluga. „Izvoz omogućuje raspolaganje devizama potrebnim za uvoz proizvoda i korištenje usluga iz inozemstva.“ (Gašić, Galić, 2012:113) Ono što je svakoj zemlji bitno jest ekspanzija izvoza nad uvozom budući da „ekonomskog rasta i razvoja nema bez snažne domaće proizvodnje, odnosno isti leži u novostvorenoj vrijednosti i izvozu, a ne obrnuto u trgovini i uvozu“ (Eškinja, Jovanović, 2008:951). Za zemlje je to od velike važnosti

budući da se time osigurava sredstva za uvoz, ali i radi benefita za vlastito gospodarstvo. S druge strane, da bi podmirili domaće potrebe za dobra i usluge kojih u toj zemlji nema ili ih manjka javlja se uvoz. Uvoz se javlja kao „ekonomska nužnost u svrhu ostvarivanja ciljeva ukupnog gospodarskog razvoja te ostvarivanja ravnomjerne javne, proizvodne i široke potrošnje.“ (Gašić, Galić, 2012:113) Razlog uvoza također osim ranije navedene nestašice jest i jeftinija i/ili kvalitetnija roba u odnosu na onu domaću.

Svim zemljama je u cilju izvoz podići na veću razinu od uvoza pa tako i Republika Hrvatska. No, također da bi to ostvarila, Hrvatska se susreće i s brojnim problemima kada je u pitanju izvoz. Riječ je naime o „usitnjenoj proizvodnji hrvatskog gospodarstva, nedostatnim proizvodnim kapacitetima, nedostatkom jasne nacionalne izvozne strategije, težem pristupu svjetskom kapitalu, problemima vezanim uz transfer novih tehnologija i znanja, itd.“ (Kovač, 2012:45). Osim navedenog ključne razloge za nisku stopu izvoza pronalazimo i u pogrešnoj fiskalnoj i monetarnoj politici koja se provodi u Hrvatskoj te gospodarskoj i industrijskoj politici koja ne postoji. Greške monetarne politike pronalazimo u 1993. godini kada je „fiksiran tečaj na vrlo niskoj razini tadašnje njemačke marke u odnosu na domaću valutu“ što je rezultiralo jeftinom stranom robom te skupom domaćom proizvodnjom. Navedena greška se nikada nije ispravila već se inzistiralo na jakoj kuni.²⁰ Do stagnacije je dovela i deindustrijalizacija države koja je uništila veće kompanije koje su za vrijeme socijalizma bile glavni proizvođači i izvoznici. Budući da se gospodarstvo razvija upravo na temelju navedenih politika bitno je pravilno upravljanje istima kako bi se uspostavila konkurentnost hrvatskog gospodarstva na svjetskom tržištu. Izvoz kao takav mora imati povoljnu strukturu što bi značilo da u njoj dominiraju proizvodi s visokom dodatnom vrijednošću koja će donijeti dobit. Vrlo je bitno da ta struktura vanjskotrgovinske razmjene ima veću pokrivenost uvoza izvozom.

U prethodnim godinama takav trend uvoza i izvoza je varirao ovisno o godini koju promatramo. Rast izvoza vidljiv je od pristupanja Hrvatske u Europsku Uniju, no on se u narednim godinama nije održao kao takav. Važno je napomenuti kako je pristupanjem uz izvoz rasla i stopa uvoza, stoga je 2016. godine stopa uvoza bila jednaka stopi izvoza. U 2018. godini smo pak imali situaciju u kojoj je došlo do usporavanja rast izvoza i uvoza. Značajnije

²⁰ Lider Media <https://lidermedia.hr/poslovna-scena/hrvatska/ljubo-jurcic-jaka-kuna-glavni-je-krivac-za-propadanje-hrvatskog-gospodarstva-131429> (Preuzeto 4.8.2022.)

se usporava rast izvoza što dovodi do smanjena pokrivenosti uvoza izvozom, ali i do najveće stope rasta deficita robne razmjene u promatranim godinama (Vidljivo u Tablici 2).

Tablica 2 Robna razmjena Hrvatske s inozemstvom, 2010.-2018 (mil. kuna)

	IZVOZ	Stopa rasta (%)	UVOZ	Stopa rasta (%)	SALDO ROBNE RAZMJENE	POKRIVENOST UVOZA IZVOZOM (%)
2010.	64 892	17,4	110297	-1,3	-45405	58,8
2011.	71 234	9,8	121036	9,7	-49802	58,9
2012.	72 381	1,6	121899	0,7	-49518	59,4
2013.*	72595	0,3	125052	2,6	-52457	58
2014.*	79 099	9	130673	4,5	-51574	60,5
2015.*	87 772	11	140748	7,7	-52976	62,4
2016.*	92 763	5,7	148475	5,5	-55712	62,5
2017.*	104 602	12,8	163314	10	-58712	64
2018.*	107 913	3,2	176216	7,9	-68303	61,2

* Godine u kojima je Hrvatska članica Europske unije

Izvor: Vlastita izrada prema podacima iz Državnog zavoda za statistiku 2010.-2018.

Za hrvatsko gospodarstvo možemo reći da ima nedovoljnu konkurentnost izvoza čime ostvaruje i manje stope rasta izvoza. Kao članica Europske Unije, Hrvatska je među slabijim državama po pitanju visokotehnoloških proizvoda u izvozu. Ovakvi primjeri dokazuju Beckovo stajalište da je slobodna trgovina „takozvana“ slobodna budući da je ono za posljedicu nema ekspanziju izvoza nad uvozom za sve zemlje već samo za one koje drže kapital u rukama. Takvi ekonomski trendovi u pravilu rezultiralo je dominantno okrenutost uvozu i trgovini i to robe industrijski razvijenih država, kao i daljnje eksterno zaduživanje (Eškinja, Jovanović, 2008:950). Neoliberalna ekonomska politika dovela je u većini tranzicijskih zemalja do ekonomskog devastiranja domaće industrije kao i poljoprivredne proizvodnje. Niz negativnih ekonomskih i socijalnih posljedica koji je uslijedio poprimio je katastrofalne razmjere; „rastuću nezaposlenost, ograničenja daljnjem rastu i razvoju zbog slabljenja gospodarskih grana u kojima se stvaraju nove materijalne vrijednosti i koje omogućuju izvoz na svjetsko tržište, iako je upravo to bila jedna od “obećanih “ prednosti otvaranja narodnih gospodarstava“ (Eškinja, Jovanović, 2008:950).

Budući da smo svjedoci svih gore navedenih negativnih ekonomskih i socijalnih posljedica neoliberalnog sustava i u Hrvatskoj u nastavku ćemo vidjeti konkretnu analizu zaduženosti temeljenu na javnom dugu.

5.2. Analiza zaduženosti u Hrvatskoj

Kretanje vanjskog duga Republike Hrvatske možemo pratiti tek nakon njezina osamostaljenja, koje se temelji na iskustvu koje je stečeno u Jugoslaviji gdje je prekomjerno i olako zaduživanje vodilo ka njenom raspadu. No, ako pak usporedimo zaduženost Jugoslavije i država koje su nastale raspadom iste vidjet ćemo da države „imaju ukupan vanjski dug od oko 180 mlrd. američkih dolara (oko 130 mlrd. eura), a prije rata, odnosno 1991. godine, dug Jugoslavije ukupno je bio nešto preko 15 mlrd. USD (malo više od 11 mlrd. eura), što je čak oko 12 puta više nego krajem 1991.“²¹ Ne smijemo zanemariti činjenicu da je vrijednost američkog dolara odnosu na to vrijeme skoro prepolovljena, ali i unatoč tome ukupan „iznos vanjskog duga svih država nastalih na području bivše SFRJ na kraju 2013. bio oko šest puta veći nego krajem 1991.“²¹ Među državama prednjači Republika Hrvatska čiji je bruto inozemni dug, prema podacima HNB-a, krajem aprila 2019. iznosio je 39,9 milijardi eura.

Ranije spomenut proces tranzicije uvelike je doveo do trenutnog stanja u državi. Glavni problem kod mnogih zemalja koje su prošle taj proces pa tako i Hrvatske je zaduživanje koje nije bilo usmjereno u investicijsku već u osobnu i državnu potrošnju. Takve zemlje često imaju slaba gospodarstva i nisku razinu domaćih financijskih resursa te je samim time teško zaustaviti trend zaduživanja. Nepovoljnoj situaciji Hrvatske, osim tranzicije, pogodovalo je i poslijeratno stanje u kojem se pronašla, a koja je iziskivala obnovu osobito onu infrastrukturnu. Zbog skromnog dotoka stranog kapitala preko izravnih ulaganja, Republika Hrvatska morala je tako posegnuti za inozemnim kapitalom. 1994. godine Hrvatska dobiva prve zajmove od strane MMF-a, budući da je postala članicom istog, što je s jedne strane olakšalo gospodarsku situaciju, ali s druge strane otvorilo vrata ogromnom zaduživanju države.

Također posljednjih godina očita je ekspanzija zaduženosti stanovništva i nefinancijskih poduzeća zbog neodgovarajuće ekonomske politike, koja ne uspijeva dovesti u vezu zaduživanje, tj. inozemnu akumulaciju i rast BDP-a. Takvu situaciju iskorištavaju banke čije je politika usmjerena ka poticanju zaduživanja, prije svega stanovništva budući da je većina banaka u rukama stranih vlasnika. Hrvatski bankovni sustav je od početka svoje tranzicije do danas prošao put koji je karakterističan za sve bivše socijalističke zemlje Istočne i Srednje Europe. Početak toga puta obilježio je rast malih, privatnih, domaćih banaka koje su zbog bankarskih kriza 1998. i 1999. godine završile u stečaju. Nakon toga je uslijedila

²¹ Jovović D., Vanjski dugovi država bivše Jugoslavije (preuzeto s <https://www.poslovnisavjetnik.com/blogovi/dejan-jovovic-vanjski-dugovi-drzava-bivse-jugoslavije> 2.8.2022.)

internacionalizacija hrvatskih banaka koje su tada u svom radu počele slijediti svjetske financijske institucije. To uključuje i rad po pravilima neoliberalnog sustava zbog kojeg se još više ulazi u dužničko ropstvo. Na hrvatskom tržištu su se tako ponajprije pojavile talijanske i austrijske banke koje su donijele novitete na financijskom tržištu (Burić, 2010:153-154). Budući da prije njihove pojave krediti nisu bili dostupni svim građanima, njihov fokus je bio upravo na tome te smo svjedoci ekspanzije kredita.

Pojavom robnih kuća, trgovačkih lanaca, supermarketa i franšiza paralelno dolazi i do povećanja potrošnje koja se temelji na kreditima. Otvaranje mogućnosti plaćanja na kredit trgovci su privukli velik broj kupaca koji su tako imali pristup većem broju proizvoda na tržištu. „Naglo proširenje kreditnih mogućnosti služilo je za liberalizaciju potrošnje te za prelazak s „klasno zasnovane“ na „masovno zasnovanu kupnju““ (Leach, 1993 prema Buriću 2010:145). Navedeno možemo vidjeti u Hrvatskoj, gdje su masovni krediti banaka unazad dvadesetak godina omogućili masovnu potrošnju građana što je rezultiralo rastom osobne zaduženosti. Financijska industrija u Hrvatskoj fokusirala se na povećanje financijskih proizvoda i usluga s ciljem sve veće potrošnje, a ne štednje. To je omogućilo kontinuiranu potrošnju kroz dva procesa. Prvi obuhvaća demokratizaciju zaduživanja dok drugi obuhvaća stalno perpetuiranje duga. Suradnja ova dva procesa u velikoj mjeri je „rezultirala rastom osobne zaduženosti tj. činjenicom da su u svibnju 2008. krediti stanovništva kod banaka u Hrvatskoj iznosili 103,3 milijarde kuna, a depoziti 99,4 milijardi kuna“ (Burić 2010:147).

6. Zaključak

Kroz ovaj diplomski rad nastojala sam kroz interdisciplinarnan pristup iznijeti tezu o dugu kao posljedici neoliberalizma te njegovom utjecaju na društvo, ali i na život i ekonomiju općenito. Neoliberalne politike služe se dugom i deficitom kako bi provele svoje režime koji idu na ruku moćnoj eliti, a protiv običnih građana.

Rad sam koncipirala u tri glavne cjeline koje se međusobno nadopunjuju kako bi prikazala fenomene konzumerizma, tranzicije, neoliberalizma te posljedično i duga. U prvom dijelu rada fokusirala sam se na ishodište problema kojim se rad bavi, a to je neoliberalizam. Objasnila sam razvoj i način djelovanja neoliberalne politike te neoliberalnu državu kako u teoriji tako i u praksi. Neoliberalizam zagovara slobodnu trgovinu, deregulaciju i privatizaciju s ciljem formiranja kapitalističkog ekonomskog sistema koji je obuhvatio sve sfere svakodnevnog života te postao globalno dominantnim. U takvom sistemu kapital postaje nit vodilja kojom bogati postaju još bogatiji dok radnici ostaju prepušteni uvjetima tržišta. Država svoje djelovanje u toj situaciji svodi na minimum što opet ide u korist najbogatijih. Iz navedenog možemo zaključiti kako neoliberalni sustav služi za ostvarivanje osobnih interesa globalne elite koja ima monopol pri čemu im pomažu financijske i međunarodne institucije kao što su Međunarodni monetarni fond, Svjetska banka i dr.

S obzirom da neoliberalizam zagovara slobodnu trgovinu i slobodno tržište dolazi do razvoja potrošačke kulture i društva. Potrošačke prakse su danas postale naša svakodnevnica koja nas definira. Pojedinaac više nema pravo izbora, već biti potrošač postaje njegova nužna aktivnost u neoliberalnom sustavu. Stoga, u drugom dijelu rada fokusirala sam se na pojmovima potrošačke kulture, konzumerizma i komodifikacije. Objasnila sam razvoj potrošačkog društva kroz koji smo mogli vidjeti kako su potrošnja, trgovina i novac poprimila različita svojstva kroz razvoj. Danas je svaki aspekt društvenog života pretvoren u robu na tržištu, gdje svako iskustvo plaćamo i zbog čega smo usmjereni ka ekonomiji duga. Upravo dug neke zemlje određuje njezin daljnji razvoj jednako kao i razvoj pojedinca. Nastavno na to treći dio rada sam posvetila samoj ideji ovog rada, a riječ je o dugu kao posljedici neoliberalnog sustava. Neoliberalne politike služe se upravo dugom kako bi provele svoje režime. Dug je postao temelj današnjeg razvoja gospodarstva, ali i pojedinca. Ekonomija duga ide na ruku onima koji su na glavnim pozicijama u neoliberalnom sustavu, tj. vladajućoj manjini dok se oni kojima je potrebna državna pomoć pretvara u dužnike.

I kao krajnju točku ovog rada, nadovezujući se na temu duga, analizirala sam dug u Republici Hrvatskoj te zaduženost iste. Hrvatska se krajem prošlog stoljeća također našla u

dužničkoj krizi za vrijeme i nakon procesa tranzicije. Kroz navedeni proces došlo je do pretvorbe i privatizacije na našim prostorima što je za posljedicu dovelo do deindustrijalizacije, dominacije uvoza nad izvozom, visokom stopom nezaposlenosti, osiromašenja većeg dijela stanovništva, odljevom mladih ljudi, velike stope korupcije, nefunkcionalnog pravosuđa i dr. Popis negativnih posljedica kojih smo trenutno svjedoci je dugačak i ovdje ne prestaje. Ovdje su prikazane one koje smatram da su usko povezane s temom rada što naravno ne umanjuje ozbiljnost ostalih kojih se nisam dotakla.

Svako gospodarstvo koje se želi razvijati uvelike ovisi o svjetskom tržištu na koje se plasira, a svaka država bi se trebala specijalizirati upravo za one proizvode koje može proizvesti jeftinije od drugih zemalja i njima konkurirati. Država se treba u tom slučaju orijentirati ka izvozu tih proizvoda te smanjiti stope uvoza. Vidjeli smo da u Hrvatskoj to nije slučaj zbog pogrešnog vođenja fiskalne, monetarne te gospodarsko-industrijske politike.

Zaključno na rad i sve prethodno navedeno postavlja se pitanje gdje su granice neoliberalizma i posljedica koje on nosi te možemo li se oduprijeti tomu? Možemo li napustiti taj sustav i s kojim posljedicama? Mišljenja sam kako odgovori na ova pitanja nisu nimalo jednostavna. Spomenute fenomene moramo analizirati u ekonomskim, političkim, društvenim i kulturološkim kontekstima. Budući da je sustav neoliberalizma i ekonomije duga obuhvatila sve dijelove svijeta izlaz iz toga bi zahtijevalo dugotrajnu borbu. Opći oprost duga bi možda strukturu društva vratio u stanje normalnosti, no to se sada čini kao utopija. Sve dok se nalazimo u začaranom krugu tranzicije koja nas vraća natrag u prošlost naša je zbilja u rukama neoliberalnog-potrošačkog kapitalizma koji možemo promatrati kroz prizmu distopije. Bez jasne ekonomsko-socijalne perspektive ne postoje ni preduvjeti za stvaranje politike koja bi dala odgovore i rješenje za situaciju u kojoj se nalazimo.

Također, na kraju smatram kako je ovaj rad obuhvatio tek dio problematike duga i neoliberalizma te da je moguće proširenje rada u okvirima nekog dubljeg istraživanja. Budući da je riječ o konceptima koji su se duboko ukorijenili u našu svakodnevicu postali su neiscrpan izvor tema koje uvijek možemo iznova analizirati.

7. Literatura

1. Barker C. (2004.) *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*, London, SAGE Publications
2. Beck U. (2003.) *Što je globalizacija?: zablude globalizma - odgovori na globalizaciju*, Zagreb, Vizura
3. Burić I. (2010.) *Nacija zaduženih: Od komunističkog pakla do potrošačkog kapitalizma*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk. Preuzeto 20.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/clanak/140372>
4. Castells M. (2000.) *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura. Svezak I. Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden marketing
5. Castells M. (2003.) *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura. Svezak III. Kraj tisućljeća*, Zagreb, Golden marketing
6. Čolić S. (2013.) *Potrošačka kultura i konzumerizam*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Poglavlja:
Peračković K., *Osnovni pojmovi u sociologiji potrošnje*, p. 27-45
Stažić K., *Društveni otpor konzumerizmu: antikonzumeristički ili alter konzumeristički pokreti*, p. 167-186
7. Domazet T. (2008.) *(Pre)zaduženost - prepreka održivom razvoju*, Ekonomija Economics, Rifin d.o.o., vol. 14(2), p. 311-338
8. Drentea, P., Reynolds, J. R. (2012) *Neither a borrower nor a lender be the relative importance of debt and SES for mental health among older adults*, Journal of Aging and Health, 24(4), p. 673-695
9. Fleissner P. (2009.) *The „Commodification“ of Knowledge in the Global Information Society*, tripleC. Vol. 7 No. 2, p. 228-23. Preuzeto 5.8.2022. s <https://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/115>
10. Gardiner, E. M. (2000.) *Critiques of everyday life*. Routledge. Taylos & Francis Group. London. New York
11. Gašić M., Galić M. (2012.) *Suvremeno poduzetništvo u korelaciji s vanjskom trgovinom*, Učenje za poduzetništvo, Vol. 2 No. 1. Preuzeto 9.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/130181>
12. Graeber D. (2013.) *Dug: Prvih 5 000 godina*, Fraktura Zaprešić
13. Grdović Gnip A. (2009.) *Analiza hrvatske robne razmjene*, Ekonomska istraživanja, Vol. 22 No. 1. Preuzeto 9.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/38200>

14. Hardt M., Negri A. (2003.) *Imperij*, Zagreb, Multimedijalni institut
15. Harvey D. (2014.) *Kratka povijest neoliberalizma*, Zagreb, V.B.Z.
16. Hromadžić H. (2020.) *Historizacija tranzicije – slučaj (post) jugoslavenskog prostora*, Vol. 29 No. 1. Preuzeto 29.7.2022. s <https://hrcak.srce.hr/238006>
17. Hromadžić H. (2008.) *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
18. Hromadžić H. (2012.) *Konzumeristički kapitalizam: epoha produkcije imaginarija potrošačke želje*, Sociologija i prostor, 192 (1): 45-60. Preuzeto 20.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/84211>
19. Hromadžić H. (2022.) *Leksikon tranzicije*, Zagreb, Disput
20. Jovanović M., Eškinja I. (2008.) *Neki aspekti neoliberalizma u svjetskom gospodarstvu*, Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 29, br. 2, p. 941-958. Preuzeto 22.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/40705>
21. Kovač I. (2012.) *Trendovi i karakteristike međunarodne razmjene Republike Hrvatske*, Ekonomski vjesnik : Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues, Vol. XXV No. 1. Preuzeto 13.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/84747>
22. Marx, K. (1978.) *Kapital*, Beograd: Prosveta
23. Mesarić M. (2005.) *Informatička revolucija i njezin utjecaj na stvaranje informatičke, mrežne, globalne ekonomije - analiza Manuela Castellsa*, Ekonomski pregled, Vol. 56 No. 5-6. Preuzeto 15.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/10289>
24. Mesarić M. (2006.) *Dugoročna neodrživost tržišnog fundamentalizma i neoliberalnog kapitalizma*, Ekonomski pregled, Vol. 57 No. 9-10. Preuzeto 15.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/8478>
25. Mihalj P. (1999.) *Dugovi zemalja u tranziciji*, Politička misao : časopis za politologiju, Vol.36 No.2. Preuzeto 16.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/clanak/50936>
26. Morić Milovanović B., Kunst K., Srhoj S. (2016.) *Dijagnosticiranje poduzetničke klime – primjer poduzeća u farmaceutskoj industriji*, Ekonomska misao i praksa, Vol. 25 No. 1, p. 73-104. Preuzeto 6.8.2022. s <https://hrcak.srce.hr/160047>
27. Lazzarato M. (2013.) *Proizvodnja zaduženog čovjeka : esej o neoliberalnom stanju*, Zagreb, Udruga bijeli val
28. Lipovetsky G. (2008.) *Paradoksalna sreća: ogleđ o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb, Biblioteka Antibarbarus

29. Peračković K. (2008.) *Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Preuzeto 27.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/31146>
30. Polanyi, K. (1999.) *Velika preobrazba: Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Zagreb, Jesenski i Turk
31. Ralašić, M. (1993.) *Javni ili državni dug*, Financijska praksa, 17 (4), p. 381-383. Preuzeto 27.6.2022. s http://www.ijf.hr/pojmovnik/javni_dug.htm
32. Rifkin J. (2005.) *Doba pristupa: Nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*, Zagreb, Bulaja naklada
33. Stanić S. (2016) *Nastanak i razvoj potrošačkog društva*, Split, Filozofski fakultet. Preuzeto 29.6.2022. s <http://inet1.ffst.hr/images/50013806/Sanja.Stanic.Nastanak.i.razvoj.potrosackog.drustva.pdf>
34. Švaljek, S. (1999) *Utjecaj fiskalnog deficita i javnog duga na gospodarski rast*, Zagreb, Privredna kretanja i ekonomska politika. Preuzeto 30.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/file/30334>
35. Žakman-Ban V., Špehar Fiškuš K. (2016.) *Konzumerizam – društveni fenomen i nova ovisnost*, Hum : časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 16; p. 38-65. Preuzeto 28.6.2022. s <https://hrcak.srce.hr/185997>
36. Valins, O. (2004) *When debt becomes a problem: A literature Study*, Ministry of Social Development. Preuzeto 19.6.2022. s <https://thehub.swa.govt.nz/resources/when-debt-becomes-a-problem-a-literature-study/>

Internetske stranice

Definicija Brettonwoodske konferencije

<https://www.enciklopedija.hr/-natuknica.aspx?id=9443> preuzeto 26.5.2022.

Definicija državnog proračuna

<https://www.zakon.hr/z/283/Zakon-o-proracunu> preuzeto 8.6.2022.

Definicija pojma globalizacija

<https://www.britannica.com/summary/cultural-globalization> preuzeto 11.5.2022.

Definicija MMF-a <https://www.hnb.hr/temeljne-funkcije/medunarodni-odnosi/medunarodni-monetarni-fond> preuzeto 26.5.2022.

Definicija pojma tercijarnih djelatnosti

<https://proleksis.lzmk.hr/48629/> preuzeto 4.6.2022.

Definicija vrijednosnih papira

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65494> preuzeto 8.6.2022.

Državni zavod za statistiku <https://dzs.gov.hr/> preuzeto 3.8.

Grupacija Svjetske banke

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59127> preuzeto 27.5.2022.

Lider Media <https://lidermedia.hr/poslovna-scena/hrvatska/ljubo-jurcic-jaka-kuna-glavni-je-krivac-za-propadanje-hrvatskog-gospodarstva-131429> preuzeto 4.8.2022.

Vanjski dugovi država bivše Jugoslavije <https://www.poslovni-savjetnik.com/blogovi/dejan-jovovic-vanjski-dugovi-drzava-bivse-jugoslavije> preuzeto 2.8.2022.